Upadeshasara Bhashyam 2 Tattvabodhini

ఉపదేశసారభాష్యమ్ ౨ అథవా తత్త్వబోధినీ

Document Information

Text title : Upadeshasara Bhashyam 2 Tattvabodhini

File name : upadeshasArabhAShyam2.itx

Category : major_works, bhAShya

Location : doc_z_misc_major_works

Author : V Jagadishwar shastri

Transliterated by : Swamini Tattvapriyananda tattvapriya3108 at gmail.com

Proofread by : Swamini Tattvapriyananda tattvapriya3108 at gmail.com

Description/comments : V Jagadishwar shastri's Sanskrit Commentary on Ramana Maharshi's Upadeshasaram

Latest update : August 28, 2021

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

March 24, 2024

sanskritdocuments.org

ఉపదేశసారభాష్యమ్ ౨ అథవా తత్త్వబోధినీ

మహర్షిరమణస్య ఉపదేశసారస్య
శ్రీజగదీశ్వరశాస్త్రిణా కృతా తత్త్వబోధిన్యాఖ్యా వ్యాఖ్యా

సార్వజ్ఞ్యం సకలాధిపత్యమమితం వేదేషు యస్య శ్రుతం
యజ్జిజ్ఞాస్యతమం ముముక్షునివహైః సర్వజ్ఞతా యత్తతా ।
యజ్జీవాది నియామకం జగదిదం యద్వీక్షణాత్ ఉద్గతం
యస్య జ్ఞానబలక్రియాశ్చ సహజాస్తన్నౌమి(ఋ-స్తుతౌ) పూర్ణం మహః ॥

అన్తర్దృష్టినపగతమహామోహగాఢాన్ధకారాన్
ఆత్మారామానమలహృదయానాత్మవిద్యోపదేష్టౄన్ ।
ఆబాలత్వాదరుణ-కరుణాజాలలీలావకృష్టాన్
అంహోహత్యై రమణభగవత్పాదసంజ్ఞాన్ నమామః ॥

రమణభగవద్వక్త్రామ్భోజాద్బహిస్స్వయముద్గతః
శ్రుతిగత-మహాతాత్పర్యార్థ-ప్రబోధ-సుధాకరః ।
అధిగత-మహా-మోహవ్యాధేః జపేన వినాశకః
జయతి సకల-శ్రేయోదాతా నిబన్ధమహానిధిః ॥

ఇహ ఖలు జగతి సర్వేపి జన్తవో దుఖాన్తాయ యతన్తే । పరన్తు న జానన్తి తదన్తైకాన్తకారణం భ్రమన్తస్తత్తత్సాధనేషు రమన్త వివిధవిషయకాన్తారేషు । లోకావగతసాధనైశ్చ నాత్యన్తం దుఃఖాన్తో భవిష్యతి । న ఖలు వ్యాధిభీతఃఔషధం సేవమానః వ్యాధినా పునః న పీడ్యతే । సమూలోన్మూలనం హి పునరప్రరోహాయ భవతి ।

అతశ్చ దుఃఖస్య కిం మూలం ఇతి ప్రమాణతోఽవగత్యతన్నిరాసప్రయతనమేవ సాధీయో భవతి । న ఖలు తదుభయం వినా శాస్త్రప్రమాణం పురుషబుద్ధ్యా శక్యం అధిగన్తుమ్ । తథా చ తదర్థం “శాస్త్రం కిమాహేతి” శాస్త్రమేవ సద్గురుముఖాచ్ఛ్రోతవ్యమ్ । శాస్త్రం చ జ్ఞానమన్తరా దుఃఖమూలసమున్మూలనం అశక్య సమ్పాదనం ఇతి సముద్ఘోషయతి । తథా

చ శ్రుతిః "యదా చర్మవదాకాశం వేష్టయిష్యన్తిమానవాః । తదా
దేవమవిజ్ఞాయ దుఃఖస్యాన్తో భవిష్యతి ॥ " ఇత్యాది ।

ఏవం చ దుఃఖస్య మూలం అజ్ఞానం ఏవ ఇతి నిర్ణీతం భవతి అజ్ఞానం హి
అదుఃఖమాత్మానం దుఃఖా కరోతి । విషయసంసర్గజనితం సుఖమపి దుఃఖకరమేవ
వివేకినఃదుఃఖసమ్భిన్నత్వాత్ । అత ఏవ ఈశ్వరగీతాసు స్మర్యతే ।

"యే హి సంస్పర్జా భోగాః దుఃఖయోనయః ఏవ తే ।
ఆద్యన్తవన్తః కౌన్తేయ న తేషు రమతే బుధః ॥ " (౫.౨)

ఇతి తథాన్యత్రాపి

"యావతః కురుతే జన్తుస్సమ్బన్ధాన్ మనసః ప్రియాన్ ।
తావన్తోఽస్య నిఖన్యన్తే హృదయే శోకశఙ్కవః ఇతి । అజ్ఞానం హి
సర్వసుఖదుఃఖాద్యనర్థజాలనిదానమితి శ్రుతిస్మృతీహాసన్యాయప్రసిద్ధం
అజ్ఞానం చ న స్వరూపతోఽనర్థకరమివ భాతి । సుషుప్తౌ స్వరూపతః సత్త్వే
అపి అనర్థకరత్వాదర్శనాత్ తథాపి అధ్యాస ద్వారా తస్య అనర్థకరత్వం
నాపలపితుం శక్యతే ప్రత్యగాత్మని అనాత్మాఽధ్యాసో హి సర్వానర్థహేతుః ।
ఏవం అనాత్మని దేహాదౌ ఆత్మసంసర్గాధ్యాసోఽపి । అన్యస్యాన్యాత్మతా అవభాసః
ఏవ అధ్యాసః ఇతి ప్రాఞ్చ ఆచార్యాః ఆచక్షతే । స(అధ్యాసః) చ
పరీక్షక-పామరసాధారణ్యేన సర్వలోకప్రసిద్ధ ఏవ ।

"పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాత్" అత ఏవ
"ఆత్మఖ్యాతిరసత్ఖ్యాతిః అఖ్యాతిః ఖ్యాతిరన్యథా ।
తథాఽనిర్వచనీయఖ్యాతిః ఏత్యేవం ఖ్యాతిపఞ్చకమ్ ॥

ఇతి ఖ్యాతిః పఞ్చధా వ్యవహ్రియతే । ఏతేషాం పరీక్షకాణాం
అన్యథాఖ్యాతిత్వాదిప్రకారవివాదేపి పరస్య పరాత్మతావభాసలక్షణే అధ్యాసే న
వివాదః । తేన చ అధ్యాసస్య అనిర్వచనీయతా అవశ్యమ్భావినీ । దేహేన్ద్రియాదౌ
ఆత్మానం ఆత్మధర్మాంశ్చాధ్యస్య ఖలు సర్వలోకఃసుఖదుఃఖాదికం అనుభవతి ।

అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం తేన ముహ్యన్తి జన్తవః ।

ఇత్యాది స్మృతేః । తథా చ ఆత్మనః న సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వం పారమార్థికం
భవితుం అర్హతి । అన్యథా తత్ సత్యత్వే చ అనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్ ।

ఆత్మా కర్త్రాదిరూపశ్చేత్ మా కాఙ్క్షీః తర్హి ముక్తతామ్ ।

న హి స్వభావో భావానాం వ్యావర్తేత్ ఔష్ణ్యవత్ రవేః ॥

ఇతి వార్తికవచనాత్ ।

అజ్ఞానపరికల్పితేన సుఖిత్వాదినా దోషేణ ఆత్మనో న దుష్టత్వం పారమార్థికం భవతి ఆత్మనో అసఙ్గత్వేన జ్ఞేయసమ్బన్ధాసమ్భవాత్ । సర్వేషాం హి దేహాదిషు అనాత్మసు ఆత్మభావో నిశ్చితోఽజ్ఞానవిజృమ్భితః । తత్రైవం సతి కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిరూపః సంసారః సర్వోఽపి దృగాత్మని అవిద్యయా అధ్యారోపిత ఏవేతి । విద్యయా సహకార్యేణ అవిద్యాయాః నాశః శ్రుతిస్మృతిభ్యః అవగమ్యతే । శ్రుతయః తావత్ ।

ఇహ చేద్ అవేదీదథ సత్యమస్తి న చేదిహావేదీన్మహతి వినష్టిః ।

తమేవం విద్వానమృతం ఇహ భవతి ఇత్యాద్యాః సహస్రశః । ఏవం చ ఈశ్వరస్య ఏవ సతః జీవస్య అజ్ఞాన-ఉపాధికృత భేదతః సంసారీత్వమివ భవతి । వక్ష్యతి చ భగవాన శ్రీరమణః ॥

విగ్రహేన్ద్రియ ప్రాణధీతమః నాహమేక సత్ తజ్జడం హ్యసత్... ఇత్యాదినా జీవేశ్వర భేదస్య ఔపాధికత్వమ్ । వేషహానతః స్వాత్మదర్శనమ్ । ఈశదర్శనం స్వాత్మరూపతః ఇతి । సహేతుకస్య సంసారస్య అత్యన్త ఉపరమశ్చ స్వాత్మ-అభిన్నపరమేశ్వర జ్ఞానాత్ ఏవ భవతి ఇతి చ । అతశ్చ భగవాన్ శ్రీ రమణాచార్యః స్వప్రయోజన అభావేఽపి భూతానుజిఘృక్షయా సమస్తశాస్త్రార్థసారసఙ్గ్రహభూతం దుర్విజ్ఞేయార్థమ్ త్రింశత్ శ్లోకపరిమితం ఉపదేశసారాఖ్యం ఇమం గ్రన్థం సంసారవ్యావృత్సునాం ముముక్షూణాం ఉపకారాయ ఉపదిదేశ । ఏతస్య చ పరం నిఃశ్రేయసమేవ సంసారోపరమరూపం ప్రయోజనం స్వాభిన్నం బ్రహ్మైవాభిధేయభూతమ్ । అతః విశిష్టాభిధేయప్రయోజనసమ్బన్ధవత్ ఇదం శాస్త్రం మీమాంసనీయమ్ । ఏతదర్థే విజ్ఞాతే సమస్తపురుషార్థ సిద్ధిః స్యాత్ ఇతి । వివేకతః తదర్థం తత్త్వబోధనార్థం యథాప్రతిభానం యత్నః క్రియతే ।

తత్ర వర్ణాశ్రమాంశ్చ ఉద్దిశ్య విహితః సర్వోఽపి ధర్మః దృష్టాదృష్టాభ్యుదయార్థోఽపి సన్ ఈశ్వరార్పణ బుద్ధ్యా అనుష్ఠీయమానః సత్త్వశుద్ధయే భవతి ఫలాభిసన్ధివర్జితః । శుద్ధసత్త్వస్య ఏవ జ్ఞానప్రాప్తి అర్హతా సమ్పాదనద్వారా జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వేన నిఃశ్రేయసనిదానత్వమపి పరమ్పరయా తస్య భవతి ఇతి అభిసన్ధ్యాదౌ

శ్రీరమణభగవాన ఈశ్వరార్పణబుద్ధ్యా అనుష్ఠీయమానం కర్మయోగం ఉపదిశతి స్మ ।

“బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి ... యోగినః కర్మ కుర్వన్తి సఙ్గం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే ఇతి భగవద్గీతావచనాత్ ।

అత్రైవం సతి దృష్టానుశ్రవికవిషయసుఖకామనయా క్రియమాణానాం శ్రౌతానాం స్మార్తానాం లౌకికానాం వా కృష్యాదినాం కర్మణాం అతిఫల్గుఫలత్వేన ఆయాసబహులత్వేన చ అనాదర్తవ్యత్వం వ్యవస్థాపయితు కామః భగవానాదౌ ఫలదాతారం ఈశ్వరం అనఙ్గీకుర్వతాం సాఙ్ఖ్య-పూర్వమీమాంసక-చార్వాకాదినాం మతం అసఙ్గతం ఇతి నిరూపయితుం ప్రథమం శ్లోకం ప్రవర్తయతి -

కర్తురాజ్ఞయా ప్రాప్యతే ఫలమ్ । కర్మ కిం పరం కర్మ తజ్జడమ్ ॥ ౧॥

కర్తురితి । కర్మాధ్యక్షస్య సర్వభూతాధివాసినః సాక్షిణః చేతయితుః సర్వకర్తుః ఈశ్వరస్య ఆజ్ఞయా (అనుజ్ఞయా) అనుగ్రహేణ ఫలం ఈష్టానిష్టమిశ్రలక్షణం ప్రాప్యతే లభ్యతే ఇత్యర్థః ప్రత్యగాత్మా స్వయం ప్రకాశఃసన్ నిరవయవోఽపి అనిర్వచనీయ-అవిద్యాపరికల్పిత-బుద్ధి-మనః-సూక్ష్మ-స్థూలశరీర-ఇన్ద్రియాది-అవచ్ఛేదేన అనవచ్ఛిన్నోఽపి అవచ్ఛిన్నివ అకర్తాఽపి కర్తేవ । అభోక్తా అపి భోక్తా ఇవ । అవిషయోఽపి అస్మద్-ప్రత్యయో విషయో జీవభావం ఆపన్నః అవభాసతే । అహం ప్రత్యయే భాసమానస్య చిదాత్మనః అసఙ్గస్య బుద్ధి-ఇన్ద్రియాదేః కార్యకరణ సఙ్ఘాతస్య చ క్రియాశక్తిః భోక్తృశక్తిః వా న సమ్భవతి । జడత్వేన క్రియాకరణభోగశక్తి నైవ సమ్భవితుం అర్హాతః । అతశ్చ కార్యకరణసఙ్ఘాత సఙ్కలితం చైతన్యమేవ క్రియాకరణభోగశక్తిమత్ అహఙ్కారరూపం జీవ ఇతి జన్తుః ఇతి క్షేత్రజ్ఞ ఇతి చ ఆఖ్యాయతే । వస్తుతః తు జీవః చిదాత్మనః న భిద్యతే తథా చ శ్రుతిః “అనేన జీవేన ఆత్మనా అనుప్రవిశ్య ఇత్యాద్యాః । తస్మాత్ చిదాత్మాభిన్నస్యాపి జీవస్య అహఙ్కారాది-ఉపాధిసమ్బన్ధవశాత్ ఏవ కర్తృత్వ కారయితృత్వ భోక్తృత్వాది వ్యవహారః । అహమ్ప్రత్యయ ఆలమ్బనత్వం చ అభ్యుపగమ్యతే ఇతి వ్యవహారాఖ్య భేదావస్థాయాం ఇయం చిన్తా భగవతా మహర్షిణా ప్రథమం ప్రస్తూయతే ఇతి అవగన్తవ్యం అన్యథా “ఈశజీవయోః వేషధీభిదా । సత్స్వభావతో వస్తు కేవలమ్” । ఇత్యాది ఉపరితన శ్లోకానాం అసాఙ్గత్యాపత్తేః అస్మిన్నర్థే చ పరః సహస్రశ్రుతిస్మృతివచనాని సన్తి ।

“ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః । సధీః స్వప్నో భూత్వా”
“ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ”

“తత్రైవ సతి కర్తారం ఆత్మానం కేవలం తు యః”
పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాత్ న పశ్యతి దుర్మతిః”

ఇత్యాద్యాః యత్ ఏతత్ ఔపాధికం కర్తృత్వభోక్తృత్వాదికం జీవానాం ఈశ్వర అపేక్షం ఏవ ఇతి । “ఏషహ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి తం, యమేభ్యః లోకేభ్యః ఉన్నినీషతే । to wish to lead or bring or carry to or into)
ఏషహ్యేవ అసాధు కర్మ కారయతి తం, యమేభ్యః లోకేభ్యః అధో నినీషతే । ”

“అజ్ఞః జన్తురనీశోయమాత్మనః సుఖదుఃఖయోః ।

ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్ స్వర్గం వా శ్వభ్రమేవ వా

“సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః । ”
ఇత్యాద్యైః శ్రుతిస్మృతివచనైరవగమ్యతే ॥

నను ఈశ్వరః ద్వేషపక్షపాతరహితః శ్రూయతే । స చ కథం జీవాన్ సాధ్వసాధునే కర్మణి ప్రవర్తయితుం అర్హతి । స్వతన్త్రస్సన్ ఈశ్వరః కరుణాకరః ధర్మమార్గ ఏవ జీవాన్ ప్రవర్తయేత । న అధర్మమార్గే । తతశ్చ తత్ ప్రేరితాః సర్వేపి జీవాః ధర్మమాత్రానుష్ఠాయినస్సన్తః సుఖినః ఏవ భవేయుః, య దుఃఖినః । తథా చ సుఖిత్వదుఃఖిత్వాది కృతం జగద్వైచిత్ర్యం అనుభూయమానం అనుపపన్నం స్యాత్ । జీవానాం స్వాన్త్ర్యే అభ్యుపగతే తు రాగాదిదోషేణ
స్వయం ధర్మాధర్మయోః ఉభయోరపి ప్రవర్తమానత్వేన సుఖిత్వదుఃఖిత్వాది కృతం జగద్వైచిత్ర్యం ఉపపన్నం స్యాత్ । తస్మాత్ స్వతన్త్రాః సన్తః జీవాః పుణ్యాపుణ్యేషు ప్రవర్తన్తే నివర్తన్తే చ ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్ । ఏవం చ విధినిషేధబోధకశాస్త్రాణాం అర్థవత్త్వం స్యాత్ । ఇతరథా అస్వతన్త్రాః జీవాః ఈశ్వరేణ ఏవ ధర్మాధర్మయోః ప్రవర్త్యన్తే నివర్త్యన్తే చ ఇతి విధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం దుర్వారమ్ । విధిప్రతిషేధ శాస్త్రాణాం బహూనాం ఆనర్థక్య పరిహారాయ “ఏషహ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి” ఇత్యాదివాక్యాని ఈశ్వరప్రశంసాపరతయా నేయాని ఇతి చేత్ । న । యద్యపి ఈశవరో రాగద్వేషరహిత ఏవ । తథాపి పూర్వపూర్వ-జీవకర్మాపేక్షయా పుణ్యాపుణ్యయోః ఉభయోః జీవాన్ ప్రవర్తయన్నివర్తయన్ అద్వేష పక్షపాతాభ్యాం విషమో నిర్ఘృణో వా భవతి । న ఖలు జీవీయ కర్మణాం ఆదిః అస్తి । అనాదిత్వాత్ సంసారస్య ।

అతో జీవకృత ధర్మాధర్మాపేక్షతయా కారయితృత్వం ఈశ్వరస్య న యుక్తమ్ ।
నాపి విధినిషేధ శాస్త్రానర్థక్యమ్ । జీవకృత ధర్మాధర్మానుసారేణ
జీవానాం ధర్మాధర్మయోః రాగద్వేషావపి ఈశ్వరః జనయతి । “పుణ్యో
వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన” ఇత్యాది శ్రుతేః । ఏవం చ
ఇష్టానిష్టప్రాప్తి పరిహారార్థినాం విధినిషేధశాస్త్రం అర్థవదేవ భవతి ।
యది విధినిషేధయోః ఫలం ఈశ్వరేణ జీవీయధర్మాధర్మనిరపేక్షేణ
విధినిషేధస్థానీయేన కృతం ఇతి అఙ్గీక్రియతే, తదా ఏవ
విధినిషేధశాస్త్రాన్ ఆనర్థక్యం స్యాత్ । తస్మాత్ విధిప్రతిషేధశాస్త్రావిరోధాత్
“ఏషహ్యేవ” ఇతి వాక్యాని న ప్రశంసాపరాణి ఇతి బోధ్యమ్ । తస్మాత్
ఈశ్వరాధీనమేవ జీవానాం ఔపాధికం అపి కర్తృత్వభోక్తృత్వాదికం న స్వాధీనం
ఇతి సిద్ధమ్ । ఇష్టానిష్టవ్యామిశ్రలక్షణసుఖదుఃఖానుభవః ఏవ భోగః ।
స ఏవ ఫలశబ్దవాచ్యో భవతి । ధర్మాధర్మకారయితుం ఈశ్వరస్యైవ
ధర్మాధర్మఫలప్రదత్వమపి స్వీక్రియతే । తథా చ అయం అర్థః గీతాయాం
అపి నిరుక్తః

యో యో యాం యాం తనుం భక్తః శ్రద్ధయార్చితుమిచ్ఛతి ।
తస్య తస్యాచలాం శ్రద్ధాం తామేవ విదధామ్యహమ్ ॥

స తయా శ్రద్ధయా యుక్తః తస్యారాధనమీహతే ।
లభతే వ తతః కామాన్ మయైవ విహితాన్ హి తాన్ ॥

యే యథా మాం ప్రపద్యన్తే తాంస్తథైవ భజామ్యహమ్ ।
ఇత్యాదినా ।

ఏతేన నిరీశ్వరవాదః నిరాకృతః వేదితవ్యః । ధర్మాధర్మయోః కారయితృత్వేన
ఫలప్రదత్వేన చ సర్వజ్ఞస్య సర్వజీవబుద్ధికర్మఫల విభాగసాక్షిణః
సర్వేశ్వరస్య సిద్ధత్వాత్ । న ఖలు కర్తేవ కారయితృనిరపేక్షం కర్మఫలం
జనయితుం శక్నోతి । కర్మకర్తుజీవస్య దేశకాలనిమిత్తవిశేష అనభిజ్ఞత్వాత్ ।
లౌకికస్య కృషిసేవాదేః ఫలం ఆత్మసేవ్యాది అధీనం హి దృశ్యతే ।
అతః కర్మఫలసిద్ధిః ఈశ్వరాత్ ఏవ ఇతి ।

తదర్థం ఈశ్వరః కశ్చన అఙ్గీకార్యః । శ్రుతిస్మృతి ఇత్యాది ప్రమాణాని
చ సర్వజ్ఞం ఈశ్వరం విచిత్రప్రపఞ్చసృష్ట్యాదికర్తారం అవగమయన్తి ।
న ఖలు ఈశ్వరః నాస్తి ఇతి ప్రతిషేధవచనం కిఞ్చిత్ ఉపలభ్యతే ।

ప్రత్యుత ఈశ్వరనాస్తిత్వవాదినాం "అసన్నేవ స భవతి" ఇత్యాది శ్రుతిభిః నిన్దా ఏవ క్రియతే ।

నను కాలకర్మాది ఏవ జీవానాం కర్మఫలప్రదత్వమ అస్తు । కిం ఈశ్వర కల్పనా ఇతి అతః ఆహ । కర్మ కిం ఇతి । కర్మ పరం కిం ఫలప్రదానే స్వతన్త్రం భవితుం అర్హతి కిం ఇత్యర్థః । కుత ఇత్యాహ కర్మ తజ్జడం ఇతి । యస్మాత్ తత్ కర్మ అచేతనం తస్మాత్ కర్మఫలదానే న స్వతన్త్రం ఇత్యర్థః । కర్తృతన్త్రం హి కర్మ । క్రియాత్మకత్వాత్ । న హి కర్తా కరణం క్రియా చ ఫలప్రదం లోకే దృశ్యతే । తత్ర కర్తుః దేశ కాల నియత నిమిత్త క్రమ-అనభిజ్ఞత్వాత్ స్వస్వకర్మఫలప్రదత్వం న శక్యం వక్తుం ఇతి ప్రాక్ నిరూపితమ్ । ఏవం కరణస్యాపి । న ఖలు హలాదికం కృష్యాదిసాధనం వ్రీహ్యాది ఫలప్రదం ఇతి యుజ్యతే । అచేతనత్వాత్ । చేతన అనధిష్ఠితస్య అచేతనస్య స్వతః కార్యేషు ప్రవృత్తిః తు న భవతి । రథాదిషు అదర్శనాత్ । ఏవం కర్మణః అపి ఫలప్రాప్తిః న సమ్భవతి । "స్వర్గకామో యజేత" ఇత్యాది శాస్త్రాత్ కర్మణః ఫలసిద్ధిః న ఈశ్వరాత్ । తద్ అస్తిత్వే ప్రమాణ-అభావాత్ అనుపయోగాత్ చ ఇతి చేత్ । న । లోకదృష్టిన్యాయవిరోధాత్ । లోకే హి సేవాదిభిః భక్తిశ్రద్ధాపురఃసరం ఆరాధితేన ప్రసన్నేన సేవ్యేన ప్రభుణా తత్ తత్ సేవానురూపం ఆరాధ్యకార్యఫలం ప్రదీయతే ఇతి దృష్టమ్ । తదిదం కర్మ అపూర్వం వా చేతన-అనధిష్ఠితం అచేతనం ఫలం దదాతి ఏత్యేతత్ దృష్టవిరుద్ధం వర్తతే । యథా ఆశుతరవినాశినః కర్మణ ఫలజనకత్వం దృష్టన్యాయవిరుద్ధం ఇత్యేవ అపూర్వం కల్ప్యతే తథా దేవతాప్రసాదం అన్తరా కర్మణః ఫలజనకత్వం న సమ్భవతి ఇతి దృష్టన్యాయానుగుణ్యేన దేవతాప్రసాదాత్ ఫలసిద్ధేః ఉపపత్తేః కృతం అపూర్వ కల్పనేన । న ఖలు శుభాశుభకర్మానుసారేణ తత్కర్తౄణాం ఫలదాత్రీదేవతా ద్వేషపక్షపాతినీ భవతి । న హి భవతి భూపతినీతిమార్గస్థం అనుగృహ్ణన్ అనీతిమార్గస్థం నిగృహ్ణంశ్చ దుష్టో రక్తో వా । తస్మాత్ దృష్టన్యాయావిరోధేన సేవ్య ఇవ ఈశ్వరః త్రివిధకర్మఫలం జీవానాం ప్రసూతే నాపూర్వం కర్మ వా ఇత్యేవ బోధ్యమ్ । అసంసారిణః ఫలదాతుః ఏకస్య ఈశ్వరస్య సిద్ధౌ "విరజో విమృత్యుః" "సత్యకామ సఙ్కల్పః" "ఏష సర్వేశ్వరః పుణ్యం కర్మ కారయతి" ఇత్యాది వేదాన్తవాక్యాని పరశ్శతం సన్తి । స్మృతయశ్చ పరస్సహస్రం విద్యన్తే । న ఏతే అర్థవాదాః శక్యం వక్తుమ్ । అవాధితార్థబోధజనకత్వాత్ । వేదాన్తేషు శ్రూయమాణం ఈశ్వరస్య

జగజ్జన్మాదికారణత్వం జీవకృతధర్మాధర్మాపేక్షమేవ ఇతి ఇదం ఏవ ఫలప్రదత్వం దృఢయతి । కర్తుః పరమేశ్వరస్య ఆజ్ఞయా అనుగ్రహహేతుకేన జ్ఞానేన ఫలం మోక్షఫలం ప్రాప్యతే సిద్ధ్యతి ఇతి అర్థాన్తం అపి అత్ర వివక్షితమ్ । ఏతేన ధర్మాధర్మఫలానుభవరూపబన్ధహేతోరపి ఈశ్వరస్య మోక్షప్రదత్వం న స్యాత్ ఇతి శఙ్కా పరాస్తా ।

నను కిమర్థం ఏవం సుఖదుఃఖఫలప్రదానేన బన్ధం, జ్ఞానప్రదానేన మోక్షం చ ప్రాణినాం పరమేశ్వరో విదధాతి ।

“ప్రక్షాలనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమ్” ఇతి న్యాయేన బన్ధసృష్టేః అనారమ్భస్య ఏవ ఉచితత్వాత్ ఇతి చేత్ పరమేశ్వరస్య జగత్సర్జనం బన్ధమోక్షప్రదత్వం చ అనాద్యవిద్యాశక్తినిబన్ధం భవతి । అతః న పారమార్థికం భవితుం అర్హతి యేన ప్రయోజనమనుయోక్తుం యుజ్యతే । ఆవిద్యకస్య అస్య జగత్సృష్టిబన్ధమోక్షకారిత్వాదిస్వభావస్య ప్రయోజనాపేక్షాయా లోకే అపి అదృష్టత్వాత్ । న ఖలు ఐన్ద్రజాలికసృష్టేషు నానావిచిత్రవస్తుషు ప్రయోజనం చిన్తయన్తి లౌకికాః । జగత్సర్జనఫలప్రదత్వాదేః వ్యావహారికత్వం అభ్యుపేతి ఏవ అత్ర శ్రీరమణభగవతా తస్య ఈశ్వరాధీనత్వం ఉపవర్ణ్యతే । తస్య మాయికత్వం అభ్యుపగమేపి వివిధవిచిత్రప్రపఞ్చం విరచయతః నిగ్రహ-అనుగ్రహముఖేన ఫలవిశేషాదికం దదతో వా పరమేశ్వరస్య అవిద్యాశక్తి సమ్బలితస్య స్వభావ ఇతి లీలా ఇతి వా స్వీకర్తవ్యా ఇతి న కశ్చిత్ దోషః । న హి స్వభావః పర్యనుయోక్తుం శక్యతే ।

నను మాభూత్ కర్మణః ఫలప్రదాతృత్వమ్ । కర్మసాపేక్షస్య జగదీశ్వరస్య ఏవ తత్ భవతు । తథాఽపి దృష్టాదృష్టాభ్యుదయార్థాని శ్రౌతస్మార్తాదికర్మాణి న పరితిత్యాజయిషితాని । నిషిధాని చ నానుతిష్ఠాసితవ్యాని । సర్వేషు ఫలార్థిత్వస్వభావత్వాత్ । అనుకూలర్వన్దనీయః హి ఫలం భవతి ।

ఇష్టస్వరూపత్వాత్ సుఖస్య ।
తత్తద్-దృష్టాదృష్టసుఖరూపఫలవిశేషానురాగహేతౌ ఇష్టసాధనజ్ఞానే సతి కథం ఇహాముత్రార్థఫలభోగవిరాగః సమ్భవితుం అర్హతి । న చ దృష్టాదృష్టసుఖే దుఃఖసమ్భిన్నత్వ అవగమాత్ తత్రాపి వైరాగ్యం జాయేత ఇతి వాచ్యమ్ । తర్హి దుఃఖసమ్భిన్నత్వేఽపి సుఖస్య దుఃఖపరిహారార్థం యత్నః ఆస్థేయః । తథా చ అవర్జనీయతయా ఆగతం అపి దుఖం పరిహృత్య సుఖమాత్రం

ఉపాదేయమ్ । యథా ధాన్యార్థీ పలాలాని పరిహృత్య సుఖమాత్రం ఉపాదత్తే తద్వత్ తస్మాత్ దుఃఖానుషఙ్గభయాత్ ఐహికం ఆముష్మికం చ సుఖం ధర్మఫలభూతం న పరిత్యక్తుం ఉచితమ్ । కిఞ్చ స్రక్చన్దనాదిసమ్పర్కజనితస్య సుఖస్య దుఃఖాక్రాన్తత్వాత్, క్షయిష్ణుత్వాత్ చ పరిత్యాజ్యత్వే అపి ఆముష్మికస్య స్వర్గాదిసుఖస్య న పరిత్యాజ్యత్వమ్ । తస్య దుఃఖాసమ్భిన్నత్వాత్ అవినాశిత్వాచ్చ । శ్రూయతే హి శ్రుతిస్మృతిషు -

“అపామ సోమమమృతా అభూమ
అగ్న్మ జ్యోతిరవిదామ దేవాన్”
“అక్షయ్యం హ వై చాతుర్మాస్య యాజినస్సుకృతం భవతి” ।
యన్న దుఃఖేన సమ్భిన్నం న చ గ్రస్తమనన్తరమ్ ।
అభిలషోపనీతం చ స్వర్గం నిత్యసుఖాస్పదమ్ ॥

ఇతి । న చ కృతకత్వహేతుకం ఆముష్మికసుఖస్యానిత్యత్వానుమానం సమ్భవతి । నరశిరః కపాలశుచిత్వానుమానవత్ తన్నిత్యత్వావేదకాగమబాధితవిషయత్వాత్ ఇత్యేవం ప్రాప్తే ఆహ -

కృతిమహోదధౌ పతనకారణమ్ । ఫలమశాశ్వతం గతినిరోధకమ్ ॥ ౨॥

కృతి ఇతి । ఫలం కర్మఫలమ్ । అతః ఏవ అశాశ్వతమ్ । ఫల్గుతయా లయం అదర్శనం గచ్ఛతి ఇతి ఫలశబ్దనిష్పత్తేః । యత్ర యత్ర ఫలత్వం తత్ర తత్ర అనిత్యత్వమ ఇతి వ్యాప్తేః । న చ మోక్షే వ్యభిచారః । తత్ర ఫలత్వస్య అభావాత్ । తస్య నిత్యసిద్ధత్వ అభ్యుపగమాత్ । అజ్ఞాననివృత్తి-ఉపలక్షిత ఆత్మచైతన్యస్య ఏవ మోక్షపదార్థత్వాత్ । “నివృత్తిః ఆత్మ-మోహస్య జ్ఞాతత్వేన ఉపలక్షిత” ఇతి సిద్ధాన్తాత్ । అజ్ఞాననివృతౌ తు ఫలత్వం అనిత్యత్వం ఉభయం అస్తి ఏవ ఇతి న తత్ర వ్యభిచారః । పక్షసమత్వాత్ । యత్ కృతకం తత్ అనిత్యమితి వ్యాప్త్యా కర్మసాధ్యస్య ఫలస్య నిత్యత్వ అసమ్భవాత్ । న హి మోక్షః కర్మభిః సాధనైః సాధ్యతే యేన తస్య ఆప్యనిత్యత్వం ఆపాద్యేత । స్వయమేవ ఆత్మనః బ్రహ్మరూపత్వాత్ । తజ్ఞానేన అజ్ఞానాదినివృతౌ స్వాత్మస్వరూపావస్థానం హి మోక్షః । తథా చ ఆత్మస్వభావసిద్ధస్య సాధనైః సిసాధయిషితత్వం సమ్భవతి । నను కర్మసాధితస్యాపి స్వర్గాదిసుఖస్య నిత్యత్వం ఆగమాదిప్రమాసిద్ధమిత్యుక్తం ఇతి చేత్ । సత్యమ్ । యత్ కృతకం తద్ అనిత్యం ఇతి న్యాయసహితేన “తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయతే ఏవం ఏవ అముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే” “అథ యదల్పం తన్మర్త్యమ్”

ఇత్యాది ఆగమేన “అపామసోమమ్” ఇత్యాది ఆగమస్య బాధితత్వాత్ ।
“అన్తవన్తు ఫలం తేషాం తద్భవత్యల్పమేధసాం

“ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జున” ।
“క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి” ।
“ఇమం లోకం హీనతరం వా విశన్తి”

ఇత్యాద్యా శ్రుతిస్మృతయః సహస్రశః । తతశ్చ “అక్షయ్యాదివాక్యానాం ఆపేక్షికం అమృతత్వమేవ లక్షణామర్యాదయా అర్థః స్వీకార్యః । అతః ఏవ

“ఆభూత సమ్ప్లవం స్థానం అమృతత్వం హి భాష్యతే” ఇతి పౌరాణిక ఆభణకం శ్రూయతే । స్వర్గాద్యాముష్మికసుఖేపి క్షయిష్ణుతాకృతదుఃఖం అనిర్వార్యమ ఇతి “యన్నదుఃఖేన సమ్భిన్నమ్” ఇతి వచనం అపి సాతిశయత్వప్రతిపాదకం ఇతి ఏవ ఉపేయమ్ । దృష్టదుఃఖం అనేకకారణసన్నిపాతజనితం వర్తతే ఇతి న శక్యతే పురుషప్రయత్నేన పరిహర్తుమ్ । న హి మధువిష-సమ్పృక్త యత్ విభజ్య మధుమాత్రం గృహీతుం శక్యతే । పలాలపరిత్యాగేన ధాన్యమాత్రగ్రహణం సమ్భవతి । అపి చ కృతిమహోదధౌ, కర్మమహాసముద్రే, పతనకారణం నిమజ్జనకారకమ్ । సుఖభోగార్థం కర్మ కుర్వన్తి । కర్మార్థం పునః భుఞ్జతే ఇత్యేవం కర్మపరమ్పరాఽనాదిరనన్తా బన్ధరూపిణీ భవతి ఇతి భావః । ఉక్తం చ విద్యారణ్యశ్రీచరణైః

“కుర్వతే కర్మ భోగార్థం కర్మ కర్తుం చ భుఞ్జతే ।
నద్యాం కీటా ఇవావర్తాదావర్తాన్తరమాశు తే” ॥

ఇత్యాది । అగ్నిష్టోమాదికర్మభిః స్వర్గప్రాప్తిప్రతిబన్ధకకల్మషరహితాః యజమానాః స్వర్గలోకం కామ్యకర్మఫలం అనుభూయ తద్భోగజనకే పుణ్యే క్షీణే తద్దేహనాశాత్ తత్ర మరణం అనుభూయ పునర్దేహగ్రహణార్థం మర్త్యలోకం సమ్పతన్తి । తే చ పునః గర్భవాసాదిశ్రమాన్ అనుభూయ దుస్తరే అగాధేఽప్లవే జన్మమృత్యుతరఙ్గాన్వితే కర్మరూపసంసారమహాసముద్రే పునరుద్ధరణం అవిదన్తః నిపతన్తి । అవిద్యాకామమూలకర్మజాలస్య ఉపరమః నాస్తి అవిద్యావిషయం, కర్మ అత్యల్పఫలత్వాదిదోషవిశిష్టం బన్ధరూపం సకామానామ్ ।

“కామాన్యః కామయతే మన్యమానః స కామభిర్జాయతే తత్ర తత్ర” ।

“ఇతి ను కామయమానః” “తదేవ సక్తః సహకర్మణా ఇతి

లిఙ్గం మనో యత్ర నిషక్తమస్య । ప్రాప్యాన్తం కర్మణః తస్య యత్ కిఞ్చ ఇహ కరోతి అయమ్ । తస్మాల్లోకాత్ పునఃఏతి అస్మై లోకాయ కర్మణే" । ఇత్యాది శ్రుతేః । న తు నిష్కామానామ్ । అతః ఫలకామనాయాః సంసారగతిరేవ స్యాత్ । న పరగతిః । తద్ ఏతద్ ఆహ గతినిరోధకం ఇతి । గతిరత్ర జ్ఞానమ్ । తన్నిరోధకం తత్ప్రతిబన్ధకమ్ । జ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబన్ధకం ఇత్యర్థః । కామపూర్వకప్రవృత్తేః జ్ఞానప్రతికూలత్వాత్ । కర్మహేతూనాం కామానాం జ్ఞానాభావే నివృత్తి అసమ్భవాత్ ఉత్తరోత్తరం కామాభివృద్ధిరేవ స్యాత్ న కర్మక్షయః । నాపి జ్ఞానం న వా మోక్ష ఇతి భావః । యద్వా గతిః ఉత్తరమార్గప్రాప్తిః తన్నిరోధకం తత్ప్రతిబన్ధకమ్ । ఉపాసనారహితానాం సకామేన పుంసా కృతానాం శ్రౌతస్మార్తాదికర్మణాం దక్షిణమార్గప్రతిపత్త్యర్థత్వేన ఉత్తరమార్గం అప్రాప్య హిరణ్యగర్భలోకప్రాప్తిప్రతికూలత్వాత్ । తస్మాత్ ఉపాసనాసహితః కర్మానుష్ఠానేన ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తయే ఏవ ప్రయత్నః కర్తవ్యః ఇత్యపి తాత్పర్యమ్ ।

"న తత్ర దక్షిణా యన్తి నాఽవిద్వాంసః తపస్వినః ।
అష్టాశీతిసహస్రాణాం ఋషీణాం ఊర్ధ్వరేతసామ్ ।
ఉత్తరేణార్యమ్ణః పన్థాః తేఽమృతత్వం హి భేజిరే ।
యే ప్రజామీషిరేఽధీరాః తే శ్మశానాని భేజిరే ।
యే ప్రజాం నేషిరే ధీరాస్తేఽమృతత్వం హి భేజిరే । "

ఇత్యాదిస్మృతేః । ఇయం హిరణ్యగర్భపదప్రాప్తిః అపి సంసారగతిః ఏవ । స్థావరాదిసంసారగత్యపేక్షయాఽసౌ సాత్వికీ ఉత్తమా చ భవతి ఇతి మనుః ప్రపఞ్చయతి-
"బ్రహ్మా విశ్వసృజో ధర్మో మహానవ్యక్తమేవ చ ।
ఉత్తమాం సాత్వికీమేతాం గతిం ఆహుర్మనీషిణః" ।

అథవా గతిః దక్షిణమార్గః తన్నిరోధకం తత్ప్రాపకమ్ । కేవలకామ్యకర్మానుష్ఠాతౄణాం సోమాదిలోకప్రాప్తేః సర్వశాస్త్రసమ్మతత్వాత్ । తస్మాత్ స్థావరాన్తాధోగతిప్రాపకాత్ అశాస్త్రీయమార్గాత్ నివృత్య సకామకర్మ వాఽనుష్ఠాతవ్యం ఇతి భావః ॥ ౨॥

నను సకామకర్మాణి పునరావృత్తికరాణి భవన్తి ఇతి శ్రూయతే శ్రుతిషు । అతః న అనుష్ఠాతవ్యాని । ప్రక్షాలనాత్ హి ఇతి న్యాయేన కర్మణాం సర్వేషాం అననుష్ఠానం ఏవ శ్రేయః ఇతి ప్రతిభాతి । అతిఫల్గుఫలత్వాత్ ఆయాసబహులత్వాచ్చ తత్త్వజ్ఞానప్రాప్తిమాత్రాదేవ చ నిశ్రేయససిద్ధేః ఇతి

ప్రాప్త ఆహ -

ఈశ్వరార్పితం నేచ్ఛయా కృతమ్ । చిత్తశోధకం ముక్తి సాధకమ్ ॥ 3॥

ఈశ్వరే ఇతి । నేచ్ఛయా,అకామనయా,కర్మఫలం అనపేక్ష్య ఇత్యర్థః ।
నను దృష్టాదృష్టాని కర్మఫలాని న అపేక్ష్యన్తే చేత్ కిమర్థం
కర్మాణి కర్తవ్యాని ఇత్యతః ఆహ - ఈశ్వరార్పితం ఇతి । ఈశ్వరాయ భగవతే
సర్వకర్మఫలదాత్రేఽర్పితం సమర్పితమ్ । స్వభావతః శాస్త్రతశ్చ ప్రాప్తం
సర్వం అపి కర్మ పరమేశ్వరప్రీతిప్రసాదలాభార్థం కృతం ఇతి భావః । నను
పరమేశ్వరప్రీతిప్రసాదాయ వా కిమర్థం తాని కర్మాణి అనుష్ఠేయాని ఇతి ఆశఙ్క్య
ఆహ - చిత్తశోధకం ఇతి । చిత్తస్య మనసశ్శుద్ధిజనకం ఇత్యర్థః ।
జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాప్రాప్త్యర్థం కర్మాణి అనుష్ఠేయాని ఏవ ఇతి భావః । నను
చిత్తశోధనం అపి కర్మఫలం ఏవ ఇతి వాచ్యమ్ । తథా చ తత్ర తృష్ణా
దుర్వారా । తస్మాత్ తేషాం అపి బన్ధకత్వం ఏవ ఇతి ఆశఙ్కాయాం ఆహ । ముక్తిసాధకం
ఇతి । ముక్తిం ప్రతి సాధకం బహిరఙ్గ-ఉపాయః ఇత్యర్థః । ఫలకామనయా
కర్మ క్రియతే యది తత్ కర్మ ఫలదం భవేత్ । కర్మఫలతృష్ణాం విహాయ
పరమేశ్వరార్పణబుద్ధ్యా క్రియమాణస్య కర్మణశ్చిత్తశోధనం న ఫలమ్ । ఏవం
తస్య స్వభావః తస్య ఫలత్వే స్వీకృతే అపి చిత్తశోధనరూపఫలతృష్ణాపి
న కార్యా ఏవ । ఈదృశం కర్మ ఏవ జ్ఞానప్రాప్తిద్వారా మోక్షకారణం ఇతి భావః ।
ఇదమ ఏవ చ గీతాయాం అపి ఉక్తమ్ ।

“సిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమో భూత్వా సమత్వం యోగ ఉచ్యతే ।
కర్మజం బుద్ధియుక్తాహి ఫలం త్యక్త్వా మనీషిణః ।
జన్మ బన్ధ వినిర్ముక్తాః పదం గచ్ఛన్త్యనామయమ్”।

ఇత్యాదినా । తథా చ సకామకర్మానుష్ఠానమేవాత్యల్ప ఫలం బన్ధరూపం భవతి ।
న తు నిష్కామకర్మానుష్ఠానమ్ । తచ్చ తన్నివర్తక-పురుషసంస్కారార్థం
భవతి । తచ్చ మహాఫలమ్ । ఆదర్శనిర్మార్జనవద్ ఆత్మజ్ఞానప్రతిబన్ధ
నిర్మార్జనాయ ఉపయుజ్యతే ।

“జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్ పాపస్య కర్మణః ।
యథాఽఽదర్శతలే ప్రఖ్యే పశ్యత్యాత్మానమఞ్జసా ॥

“ఆత్మయాజీ తు కరోతి । ఇదం మే అనేన అఙ్గం సంస్క్రియతే ఇతి”

“మహాయజ్ఞైశ్చ యజ్ఞైశ్చ బ్రాహ్మీయం క్రియతే తనుః” ।

"యజ్ఞో దానం తపశ్చేతి పావనాని మనీషిణామ్" ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యః ।

కర్మపరిత్యాగశ్చ శ్రుతిస్మృతిప్రమాణప్రసిద్ధః । తస్య నిరర్థకత్వాత్ ।
అతః ఏవ శ్రుతయః ।

"కర్మణా బధ్యతే జన్తుః విద్యయా చ విముచ్యతే ।
తస్మాత్ కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పారదర్శినః ॥

"న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః"
క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్ సంన్యాసాశ్చోత్తరేణ ।
"నాన్యః పన్థా విద్యతే అయనాయ"

ఇత్యాద్యాః । ఉపాయభూతాని ఏవ కర్మాణి నిష్కామకృతాని జ్ఞానస్య ।
అమృతత్వప్రాప్తిశ్చ జ్ఞానాదేవ । "విద్యయా విన్దతేఽమృతం"
ఇతి శ్రుతేః । తస్మాత్ ఉత్పన్నాత్మజ్ఞానస్య పుంస ఏవ కర్మపరిత్యాగః యుజ్యతే ।
న తు అనుత్పన్నాత్మజ్ఞానస్య । న హి నౌకయా సాగరతీరం గతః పుమాన్
నౌకాం (న)విముఞ్చతి ఇతి ఏతత్ చిత్రం(ఆశ్చర్యమ్) భవేత్ । ఏవం చ
వర్ణాశ్రమకర్మణాం సర్వేషాం అనాత్మజ్ఞవిషయకత్వం వ్యాఖ్యాతమ్ । ఏతేన
ఫలాభిసన్ధిం అన్తరా మోక్షార్థిభిః చిత్తశోధకాని కర్మాణి అవశ్యం
అనుష్ఠేయాని ఇతి భావః ॥ 3॥

స్యాత్ ఏతత్ । పరమేశ్వరార్పణబుద్ధ్యానుష్ఠీయమానస్య కర్మయోగస్య
చిత్తశోధకత్వం బన్ధనాశకత్వం చాయుక్తమ్ । కర్మణాం వైదికానాం ఆనన్త్యేన
తేషాం సర్వేషాం పురుషాయుషేణాపి అనుష్ఠాతుం అశక్యత్వాత్ ఇతి ఆశఙ్క్య ఆహ -

కాయవాఙ్మనఃకార్యముత్తమమ్ । పూజనం జపశ్చిన్తనం క్రమాత్ ॥ ౪॥

కాయేన, వాచా మనసా చ క్రియమాణం ధర్మ్యం కార్యం ఉత్తమమ్ । శ్రేష్ఠమ్ ।
న పరిత్యాజ్యమ్ । తచ్చ క్రమాత్ పూజనం జపః చిన్తనం భవతి ఇతి । న
అశేషకర్మానుష్ఠానాసమ్భవ-ఆశఙ్కా సమ్భవతి । కాయికవాచికమానసికాని
పూజాజపధ్యానాని జ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపాపకర్షణేన జ్ఞానోత్పత్తియోగ్యతా
ఆధానేన చ శోధకాని భవన్తి । అతః ఏతత్ త్రయం ముముక్షుభిః అవశ్యం
అనుష్ఠేయం ఇతి భావః । అత్ర కార్యపదేన అకార్యవ్యవచ్ఛేదో బోధ్యః ।
[కాయశ్చ వాక్ చ కాయవాచౌ ఇతి ప్రథమం విగ్రహం కృత్వా తతః సమస్తస్య
కాయవాక్పదస్య మనః పదేన ద్వన్ద్వసమాసః । న తు కేవల వాక్పదస్య మనః
పదేన ద్వన్ద్వః తేన చ అచతురేత్యాది సూత్రనిపాతితం అకారాన్తత్వం నాస్తి ఇతి

బోధ్యమ్ । శరీరవాఙ్మనోభిః యత్కర్మ ప్రారభతే నరః ఇతి శ్రీభగవద్గీతాయాం ప్రయోగదర్శనాత్ ।]

అత్ర ఇదం నోధ్యమ్ । ధర్మో వా అధర్మో వా కర్మసామాన్యం కాయం వాచం మనశ్చ ఇతి త్రీణి ఆయతనాని ఆశ్రిత్య ఏవ ఉపపద్యమానం దృశ్యతే । తత్ర కాయికస్య ఏవ కర్మణః వాచికస్య మానసికస్యాపి ధర్మత్వమ్-అధర్మత్వం చ యథాశాస్త్రం సమ్భవత న కేనచిత్ పరిహర్తుం శక్యతే । ధర్మాధర్మయోః ఉభయోః అపి కాయిక అపేక్షయా మానసస్య చ జ్యాయః త్వం ఉపదిశన్తి ధర్మతత్త్వవిదో మహర్షయః । కిన్తు ధర్మాధర్మయోః ఉభయోః అధర్మం అధోగతిప్రాపకం పరిత్యజ్య శాస్త్రచోదితో ధర్మ ఏవ ముముక్షుభిః కర్తవ్యః । అత్ర చ క్రమాత్ ఉత్తమం ఇతి కాయికపూజన అపేక్షయా వాచికో జపః ఉత్కృష్టః తతః చ మానసచిన్తనం ఉత్కృష్టం ఇతి భగవతా కథితమ్ । ఏతత్ త్రయం ప్రతిదినం జ్ఞాన-ఇప్సుభిః కర్తవ్యమ్ । నిత్యకర్మత్వాత్ । యస్య అనుష్ఠానే చిత్తశుద్ధి అతిరిక్తం పుత్రపశ్వాదిఫలాదికం నాస్తి యస్యాననుష్ఠానే పాతిత్యం ,జ్ఞాన-అధికారిత్వం చ భవతి ఇతి శ్రూయతే తదేవ నిత్యం కర్మ భవతి । తతశ్చ పూజనం ఇతి ఏతత్ స్నానసన్ధ్యయోః ఉపలక్షకమ్ । అకృతస్నానసన్ధ్యస్య పురుషస్య అన్యత్ర పూజనాదౌ అవాససః పురుషస్య అలఙ్కారః ఇవ నిరర్థకత్వేన అధికార-అసమ్భవాత్ । సనియమస్నానం హి బాహ్యాభ్యన్తరశోధకత్వేన ప్రత్యక్షఫలమ్ । ఏవం సన్ధ్యా-కర్మ అపి ।

“సన్ధ్యాహీనోఽశుచిర్నిత్యమనర్హస్సర్వ కర్మసు ।
ఋషయో దీర్ఘసన్ధ్యత్వాత్ దీర్ఘమాయుర్వాప్నువన్ ।
విధూతపాపాస్తే యాన్తి బ్రహ్మలోకమనామయమ్” ఇత్యాది స్మృతేః ।

జపశ్చ గాయత్ర్యాదివైదికమహామన్త్రాదీనాం కర్తవ్యః । వేదానువచనం చ బ్రహ్మయజ్ఞభూతో జప ఏవ । “జప్యేనైవ తు సంసిద్ధ్యేత్ బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయః । కుర్యాద్ అన్యత్ న వా కుర్యాత్ మైత్రో బ్రాహ్మణః ఉచ్యతే । జపస్తు సర్వధర్మేభ్యః పరమో ధర్మ ఉచ్యతే । అహింసయా హి భూతానాం జపయజ్ఞః ప్రవర్తతే । యజ్ఞానాం జపయజ్ఞోఽస్మి”

ఇత్యాదిస్మృతిః । చిన్తనం ఉపాసనం తచ్చ శాస్త్రీయం కిఞ్చిద్వస్తు ఉపాదాయ తద్విలక్షణప్రత్యయ-అనన్తరిత సమానచిత్తవృత్తిసన్తానకరణమేవ । ఉపాసనం చ సత్త్వశుద్ధికరత్వేన వస్తుతత్త్వ-అవభాసకత్వేన చ ఆత్మజ్ఞాన ఉపకారకమ్ । ఏవం స్నానసన్ధ్యాదీని నిత్యకర్మాణి అనుష్ఠేయాని ఇతి భావః ॥ ౪॥

తత్ర పూజనజపధ్యానానాం ఉత్తరోత్తరం ఉత్కృష్టానాం స్వరూపం ఉపదేష్టుకామః క్రమప్రాప్తం పూజనస్వరూపం ప్రథమం ఉపదిశతి ।

జగత-ఈశధీ-యుక్తసేవనమ్ । అష్టమూర్తిభృద్దేవపూజనమ్ ॥ ౫॥

జగతః సర్వప్రపఞ్చస్య ఈశభావనాసహితం సేవనం పరిచరణం యత్ తదేవ అష్టమూర్తిభృతః పృథివీ-అప్-తేజో-వాయు-ఆకాశ- సూర్య-చన్ద్ర-యజమానాఖ్య అష్టతనోః దేవస్య పరమేశ్వరస్య పూజనమ్ । భవతి ఇతి శేషః ।
ఏవం చ ప్రపఞ్చః సర్వోఽపి పరమేశ్వరస్వరూపః ఏవ । అహమపి శివః ఏవ ఇతి సతతవిభావనం ఏవ పరమేశ్వరపూజనం భవతి । “సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ । ” “ఆత్మైవేదం సర్వమ్” ఇత్యాది శ్రుతేః ।
ఇదం ఉపాసకానాం, అత్ర పక్షే ఈశధీపదం ఈశ్వరభావనాపరం అవగన్తవ్యమ్ ।
అథ జ్ఞానినామ్ । స్వాత్మనః పరమేశ్వరత్వజ్ఞానాత్ బాధితే అస్మిన్ జగతి చ పరమేశ్వరత్వ అకారకం యత్ జ్ఞానం ఆవిర్భవతి తత్ జ్ఞానేన యుక్తం సమబ్రహ్మాత్మతాసమ్యగ్దర్శనం యత్ తదేవ అష్టమూర్తేః దేవస్య పూజన భవతి । న అన్యద్ ఆవాహనాది విసర్జనాన్తం షోడశోపచారవిధానపూర్వకం పూజనం సమ్భవతి । జ్ఞానినాం స్వాత్మజ్ఞానం ఏవ దేవపూజనం ఇతి భావః । సర్వదేవాత్మకత్వాత్ । అష్టమూర్తిః పుర్యష్టకమ్ । తత్ బిభర్తి ఇతి అష్టమూర్తిభృత్ జీవః స ఏవ దేవః స్వయమ్ప్రకాశాత్మా పరమేశ్వరః తస్య పూజనం జ్ఞానం సాక్షాత్కార ఇతి యావత్ । అథ కర్మిణాం అభిధీయతే ।
జగతః ఈశధీయుక్తం ఈశ్వరభావనాన్వితం సేవనం పరిచరణం యస్మిన్ తత్ । తాదృశం అష్టమూర్తిభృతః దేవస్య మహేశ్వరస్య పూజనం ధ్యానావాహనాదిషోడశోపచారవిధానేన పూజాకరణం పూజనమ్ । భవతి ఇతి వాక్యశేషః ।

“ఆదిత్యమమ్బికాం విష్ణుం గణనాథం మహేశ్వరమ్ ।
పఞ్చదేవాన్స్మరేన్నిత్యం పూజయేత్పాపనాశనమ్ ॥ ”

ఇత్యాదిస్మృతి-ఉకతం మహేశ్వరపఞ్చాయతన మహాపూజావిధానం సూచయితుం జగతః ఈశధీయుక్తత్వం ఉక్తమ్ । అయం భావః । శివార్చనాపద్ధతౌ హి ఆదిత్యస్య స్ఫటికశిలాయాం మహేశ్వరస్య వాణే చ ఆవాహనాదికం కర్తవ్యం ఇత్యుక్తమ్ ।

ఆదిత్యాదిపఞ్చదేవానాం మధ్యే ప్రాధాన్యం ఏకస్య దేవస్య అన్యేషాం చ చతుర్ణాం అప్రాధాన్యమ్ । శైవాః శివం, వైష్ణవాః విష్ణుమ్, శాక్తాః శక్తిరూపిణీం అమ్బికామ్, సౌరాః సూర్యః, గాణపతాః గణపతిం చ ప్రధానం మన్యన్తే ।

పూర్వజన్మవాసనా అనుసారిణీ వాసనా ఏవ అత్ర నియామికా బోధ్యా । ఏషు పఞ్చసు చ యస్య యస్య ప్రాధాన్యం తస్య తస్య మధ్యస్థానం

అన్యేషాం అఙ్గదేవానాం ఆగ్నేయ్యాదిస్థానం చ శాస్త్రవిహితమ్ ।
అఙ్గదేవతాచతుష్టయవిశిష్టం ప్రధానదేవతారాధనం ఏవ పఞ్చాయతనపూజా ఇతి వ్యవహ్రియతే । అఙ్గాఙ్గీభావభావనాపూర్వకపూజావిధానే అస్మిన్ అఙ్గదేవతారాధనస్య అఙ్గీ దేవతాప్రసాదాత్ అతిశయసిద్ధ్యర్థం ఉపయోగః । రాజప్రసాదసిద్ధ్యర్థం తత్ అమాత్య-తత్ప్రణయిత-పరిచారక ఆరాధన్ వినియోగః ఇవ అత్ర అపి బోధ్యమ్ । న హి రాజపూజన తత్ అమాత్యాదికం అప్రసాద్య ఫలాయ పర్యాప్తం భవితుం అర్హతి । ఏవం ఏవ ఇన్ద్రాదిదేవపూజాత్మకో యజ్ఞాదిః అపి తత్ దేవతా అప్రసాదయన్ న ఫలాయ కల్పతే । తచ్చ యథా ప్రధానయాగజన్య పరమాపూర్వే జనయితవ్యే ప్రయాజాది అఙ్గజన్యపణ్డాపూర్వాణాం ఉపయోగః భవతి ఏవం ఇహ అపి । అమాత్యాదిప్రసాదం అన్తరా రాజప్రసాదః యథా దుర్ఘటః తథా అఙ్గదేవతాప్రసాదం వినా న ప్రధానదేవతాప్రసాదశ్చ భవతి । సర్వేశ్వరః సర్వకారణభూతః ఏకః ఏవేశ్వరః । “ఏకోదేవ” ఇతి శ్రుతేః । స ఏవ పూజ్యః । ఆదిత్యాదయః అఙ్గదేవతాః । “అఙ్గాని అన్యాదేవతా” ఇతి శ్రుతేః । అమాత్యాదిద్వేషే యథా రాజప్రసాదో న భవతి తథా అఙ్గదేవతాద్వేషే ప్రధానదేవతాప్రసాదోఽపి న స్యాత్ । సాఙ్గస్య పరమేశ్వరస్య ఆరాధనాత్ మోక్షపర్యన్తం ఫలమ్ , విరోధాత్ చ నరకపర్యన్తం అహితం స్యాత్ । ఇదమేవ పఞ్చాయతనదేవతాపూజారహస్యమ్ । ఏతదర్థమేవ జగతః ఈశస్వరూపత్వవిభావనం అభిహితమ్,పఞ్చదేవాయతనానాం పఞ్చానాం అపి పఞ్చభూతాత్మకత్వాత్ । అతః ఏవ అష్టమూర్తిభృత్త్వం దేవస్య విశేషణం దత్తమ్ । అష్టమూర్తిభృత్ శివః ఇతి ప్రసిద్ధః । తస్య పూజనం ఇతి అనేన శివస్య ప్రధానదేవతాత్వ-అవగమాత్ శివపఞ్చాయతనదేవతాపూజనం ఏవ అత్ర వివక్షితం ఇతి విశేషణానాం స్వారస్యాత్ అవగమ్యతే ।

“యద్వారే మత్తమాతఙ్గా వాయువేగాస్తురఙ్గమాః ।
పూర్ణేన్దువదనా నార్యశ్శివపూజావిధేః ఫలమ్ ॥ ”

ఇతి వచనబలాత్ అష్టమూర్తేః భగవతో మహేశ్వరస్యారాధనాదేవాష్టైశ్వర్యసిద్ధిః । ఏతం కర్మిణాం ఉపాసకానాం చ జ్ఞానినాం త్రయాణాం ఈశ్వర-పూజనం అభిహితం అధికారానుగుణ్యేన ఇతి బోధ్యమ్ । న చైవ అర్థత్రయపరత్వే అస్య శ్లోకస్య వర్ణ్యమానే కాయికత్వం అసఙ్గతం ఇతి వాచ్యమ్ । సేవనపదార్థస్య కాయికత్వేన అర్థత్రయసాధారణత్వాత్ । న చ

అత్ర అష్ట మూర్తయః యస్య ఇతి బహువ్రీహ్యాశ్రయణేన ఏవ వివక్షితార్థలాభే, కర్మధారయసమాసాశ్రయణేన అష్టమూర్తిపదం విగృహ్య, తతః తత్ బిభర్తి ఇతి వా తస్య భృత్ ఇతి వా సమాసాశ్రయణేన వ్యాఖ్యానే క్లేశాధిక్యాత్ భృత్పదం అనర్థకం ఇతి వాచ్యమ్ । అమూర్తేరీశ్వరస్య అష్టమూర్తిత్వం అవాస్తవం ఇతి తత్ప్రకాశకత్వేన తత్పదసార్థక్యాత్ । అమూర్తేః అసంసర్గిణః పరమేశ్వరస్య మూర్తిమత్త్వం తాత్త్వికం న భవతి "అసఙ్గో న హి సజ్జతే" ఇతి శ్రుతేః । అపితు అభిమానికం ఏవ ఇతి । అతః ఏవ మహాకవిః అపి ఆహ "అష్టాభిః యస్య కృత్స్నం జగదపి తనుభిః బిభ్రతో న అభిమానః" ఇతి । తస్మాత్ సాధు ఉక్తం అష్టమూర్తిభృత్ దేవపూజనం ఇతి ॥ ౫॥

అథ వాచికం త్రిప్రకారం జపం ఉపదిశతి -

ఉత్తమస్తవాదుచ్చమన్దతః । చిత్తజం జప ధ్యానముత్తమమ్ ॥ ౬॥

ఉత్తమ ఇతి । ఉచ్చం ఉచ్చైస్స్వరేణ మన్దం మన్దస్వరేణ చ । ప్రకారార్థా తసిః । ఉత్తమస్య ఉత్కృష్టతమస్య ఊర్ధ్వతమస్య ఉద్గతతమస్కస్య వా సర్వాభిష్టదేవస్య పరమేశ్వరస్య స్తవాత్ , వైదికాత్ ఆర్షాత్ అన్యస్మాత్ చిత్తజం మనసి జాయమానమ్ । మనసా ఆవర్త్యమానం ఇత్యర్థః । జపధ్యానం మననాత్మకో జపః ఉత్తమః శ్రేష్ఠః భవతి । జపో ద్వివిధః" ఉచ్చైరుపాంశుశ్చేతి । మానసికోఽపి మననధ్యాన భేదాత్ ద్వివిధః । అన్యశ్రుతిగోచరత్వం ఉచ్చైష్ట్వమ్ । స్వశ్రుతిమాత్రగోచరత్వం ఉపాంశుత్వమ్ । శ్రుతి-స్మృతి-ఇతిహాస-కల్ప-సూత్ర-పురాణ-సహస్రనామాదిపారాయణం అపి వాచికజప అన్తర్గతం భవతి । స్వశ్రుతేః అగోచరపర అవాగ్రూపః ,విచ్ఛిద్య క్రియమాణ మానసః భవతి । ఉచ్చస్వరేణ జప-అపేక్షయా ఉపాంశుజపస్సహస్రగుణః । ఉపాంశుజప-అపేక్షయా మానసస్సహస్రగుణః, ఉచ్చజపః అధమః । మన్దజపో మధ్యమః । మానసం మననం ఉత్తమం కదాచిత్ క్రియమాణం అపి । నిరన్తర-చిన్తనాత్మకం ధ్యానం చ అనన్తరం వక్ష్యతి । అతః అత్ర ధ్యానపదం మననార్థకం బోధ్యమ్ । న చైవం మానసత్వాత్ మననస్య వాచికత్వ అసామ్ప్రతం ఇతి శఙ్క్యమ్ । మననస్య మధ్యమారూపత్వసంప్రతిపత్తేః । నను మానసయోః మనన ధ్యానయోః కో భేదః ఇతి చేత్ । మననం మన్త్రాణాం ఆవృత్తిరూపమ్ । ధ్యానం మన్త్రవిషయప్రత్యయావృత్తిరూపం ఇతి గృహాణ । వర్ణపదవాక్యవిషయాణాం మానసవృత్తీనాం ఏవ మన్త్రత్వమ్ । స్పష్టం చ ఇదం ఆకరే । అతః ఏవ ఆహుః భగవత్పాదాః "మనోవృత్తిరూపత్వే

మన్త్రాణాం మనోవృత్తిః ఏవ ఆవర్త్యతే ఇతి మానసో జపః ఉపపద్యతే । అన్యథా అవిషయత్వాత్ మన్త్రాః న ఆవర్తయితుం శక్యన్తే ఘటాదివత్ ఇతి మానసః జపో న ఉపపద్యతే” ఇతి ॥ ౬॥

అథ ఇదానీం తృతీయం చిన్తనం ధ్యాన-అపర-పర్యాయయం ఆహ

ఆజ్యధారయా స్రోతసా సమమ్ । సరలచిన్తనం విరలతః పరమ్ ॥ ౭॥

ఆజ్యధారయేతి । ఆజ్యధారయా ఘృతధారయా, స్రోతసా, ప్రవాహేణ సమం సదృశం సరలచిన్తనం నిరన్తరసంసరణం విరలతః విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య కృతాత్ చిన్తనాత్ పూర్వోక్తమననాత్ పరం శ్రేష్ఠమ్ । చిన్తన-స్మరణ ధ్యాన-నిదిధ్యాసనోపాసనాది పదాభిధేయం ఇదం ఏవ । చిన్తనపదం ఏవ అన్తర్ణీతావృత్తిగుణం మానసవ్యాపారం అర్థం అభిధత్తే । తేన చ సత్కారదీర్ఘకాలనైరన్తర్యేణ ధ్యేయవిషయప్రత్యయావృత్తిః అవగమ్యతే । సగుణస్య నిర్గుణస్య వా తత్ చిన్తనం తత్ తత్ సాక్షాత్కారాయ కల్పత ఇతి “యస్య స్యాద్ అద్ధా న విచికిత్సా అస్తి”

“దేవో భూత్వా దేవాన్ అప్యేతి” ఇతి శాస్త్రాత్ దృష్టఫలత్వం అవఘాతవత్ అధిగమ్యతే । అతః యావత్ ఫలోదయం ఆవర్తనం ఉపాసనస్య అభ్యుగమనీయమ్ । నిర్విశేషబ్రహ్మ-ఆత్మసాక్షాత్కారఫలేషు, “మానసన్తు కిం మార్గణే కృతే” ఇత్యాదినా ఉపరి-ఉపదిశ్యమానేషు విచారేషు చ సతతచిన్తనం ఆవశ్యకం ఏవ । స్వాత్మస్వరూప-అవస్థానలక్షణాయాః ముక్తేః ప్రత్యక్షఫలత్వేన శ్రుతి-స్మృతి-అనుభవసిద్ధత్వాత్ । ఏవమేవ సవిశేషబ్రహ్మసాక్షాత్కారఫలేషు చ దృష్టఫలత్వాత్ ఆవర్తనం ఆవశ్యకమ్ । తత్ చ సతతం విధేయం ఇతి ఏవ అత్ర వివక్షితం బోధ్యమ్ । ఏతత్ సర్వం అభిప్రేత్య ఏవ చిన్తనీయం విహాయ చిన్తనక్రమమాత్రం ఉపదిష్టమ్ । తత్ర సుఖావబోధార్థం ఆజ్యధారానదీప్రవాహ దృష్టాన్తద్వయం ఉపాత్తమ్ । ఆజ్యం హి దేవపితృమనుష్యపూజ్యం పరమపవిత్రం చ ఇతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమ్ । చిన్తనస్య ఉత్కృష్టవస్తువిషయకత్వేన పావిత్ర్యం సూచయితుం తైలాదీన్ విహాయ ఆజ్యధారా ఔపమ్యం కథితమ్ । ఆజ్యధారాయాః పురుషప్రయత్న-నిష్పాద్యత్వేన సాతత్య అసమ్భవాత్ వైరల్యశఙ్కాయాం స్రోతోనిదర్శనాన్తరం నిర్దిష్టమ్ । స్రోతసః ధారావాహికత్వం స్వభావసిద్ధమ్ । న పురుషప్రయత్ననిష్పాద్యం ఇతి ఏతత్ సర్వవిదితమ్ । ఏవం ధ్యానస్య నైరన్తర్యం నైసర్గికం భవితవ్యం ఇత్యాశయః । ఋజుకుటిల నానాపథజుషాం అపి స్రోతసాం యథా ప్రవాహవిచ్ఛేదో

న భవతి ఏవం నానాకుటుమ్బకార్యవ్యాకులీభూతం అపి ధ్యానం అవిచ్ఛిన్నం భవితవ్యం ఇతి అపి । విరలచిన్తనస్య సరలచిన్తన అపేక్షయా అవరత్వే అపి న త్యాజ్యత్వమ్ । సరల చిన్తనద్వారత్వాత్ ॥ ౭॥

ఏవం సామాన్యతః ధ్యానస్వరూపం అభిధాయ తద్విశేషాన్ వక్తుం ఉపక్రమతే ।

భేదభావనాత్సోఽహమిత్యసౌ । భావనాఽభిదా పావనీ మతా ॥ ౮॥

భేదేతి । భేదభావనాత్ । భేదేన భావనాత్ ధ్యానాత్ అన్యో అహం అన్యో అసౌ ఇతి । తస్మాత్ భేదభావనాత్ సోహం ఇతి బ్రహ్మైవాహమస్మీతి అసౌ అభిదా భేదశూన్యా భావనా ధ్యానం పావనీ పరిశుద్ధికరీ మతా సర్వశాస్త్ర-అనుభవ-సమ్మతా । త్వం వా అహం అస్మి భగవో దేవతా అహం వై తత్త్వమసి భగవో దేవతే" "తద్యోఽహం సోఽసౌ సోఽహం" "అహం బ్రహ్మాస్మి"త్యేవమాదిశ్రుతిభిః అభేదధ్యానస్య ఏవ ఉక్తేః । "అథ యః అన్యాం దేవతాం ఉపాస్తే అన్యః అసౌ అన్యః అహం అస్మి ఇతి న స వేద యథా పశుః" "మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతి యః ఇహ నానేవ పశ్యతి" "ఉదరమన్తరం కురుతే । అథ తస్య భయం భవతి" ఇత్యాది శ్రుతిభిః భేదః భావనాయా అపవాదాత్ చ । ఉపాసనేషు అహఙ్గ్రహ ఉపాసనం ఏవ శ్రేష్ఠమ్ । బ్రహ్మాత్మనోః అభేదస్య తాత్వికత్వాత్ । ఉపాధికృతవిరుద్ధధర్మాధ్యాసేన బిమ్బప్రతిబిమ్బవత్ జీవబ్రహ్మాభేదస్య అతాత్త్వికత్వాత్ । ఆత్మాభిన్న పరమాత్మధ్యానస్య ఏవ అభయామృతత్వ హేతుత్వమ్ । మృతిభయహేతోః అన్యస్య అభావాత్ । న హి స్వేన ఏవ స్వస్య మృతిభయాదికం సమ్భవితుం అర్హతి । మృతిభయహేతోః అపి భేదభావనస్య న అత్యన్తం పరిత్యాజ్యత్వం భవితుం అర్హతి । అభేదభావనహేతుత్వాత్ । అన్యథా శాస్త్రవిహితానాం ప్రతీకసమ్పదాదిభేదోపాసనానాం ఆనర్థక్యప్రసఙ్గాత్ । న హి ప్రతీకాదిషు అపి అహఙ్గ్రహః సమ్భవతి । స్వభిన్నత్వాత్ । తథా విధానాభావాత్ చ । న చ ప్రతీకానాం బ్రహ్మరూపత్వాత్ అహఙ్గ్రహోయుక్త ఇతి శఙ్క్యమ్ । ప్రతీకం హి బ్రహ్మవికారం భవతి । తత్ర వికారరూపం బ్రహ్మదృష్ట్యా యది తిరస్క్రియతే తదా ప్రతీకతా అపగచ్ఛతి । తథా చ తేషాం ప్రతీకత్వవిలయేన బ్రహ్మత్వ ఆపతౌ సత్యాం ఆలమ్బన అభావాత్ అహఙ్గ్రహో న సఘటేత । వస్తువృత్తం వికారరూపం అనుపమృద్యైవ ప్రతీకోపాస్తివిధానాత్ । తస్మాత్ ప్రతీకోపాసనాని భేదోపాసనాని భవన్తి । తాని చ నానావిధాని భవన్తి । అభ్యుదయార్థాని కానిచిత్ క్రమ్ముక్త్యర్థాని దహరాది ఉపాసనాని కర్మ సమృద్ధి అర్థాని ఉద్గీథాది ఉపాసనాని । ఏతేషు అహఙ్గ్రహోపాసనం సవిశేషనిర్విశేషోభయవిషయకం

ఇతి ప్రాక్ ఉక్తమ్ । ఉపాసనానాం చ చిత్తైకాగ్ర్యద్వారా జ్ఞానం ఏవ ముఖ్యం ఫలం ఇతి మన్తవ్య ।

తదుక్తం
“నిర్విశేషం పరమ్బ్రహ్మ సాక్షాత్కర్తుమనీశ్వరాః ।
యే మన్దాస్తేఽనుకమ్ప్యన్తే సవిశేషనిరూపణైః ఇతి ॥ ౮॥

అథ అభేదోపాసనే విశేషం ఆహ -

భావశూన్యసద్భావసుస్థితిః । భావనాబలాత్ భక్తిరుత్తమా ॥ ౯॥

భావేతి । భావనాబలాత్ అభేదానుసన్ధానసంస్కారప్రాబల్యాత్ ధ్యాతుః యా భావశూన్యా సఙ్కల్పవికల్పరహితాః సద్భావే సద్రూపే పరమాత్మని సుస్థితిః తత్ ఆత్మతాస్థితిః ఉత్తమా భక్తిః భవతి । న అన్యా ఇతి భావః । ధ్యాతా యాదృశః ధ్యానవాన్ భవతి సః తాదృశ ధ్యానసంస్కారప్రకర్షాత్ తద్ దేవతాత్మత్వం జీవదశాయాం దేహపాతే అపి ప్రాప్నోతి ।

“తం యథా యథా ఉపాసతే తదేవ భవతి” ।
“యథా క్రతుః అస్మిన్లోకే పురుషో భవతి తథా ఇతః ప్రేత్య భవతి”

ఇత్యాదిశ్రుతేః । భావనాప్రచయశ్చ భక్తిశ్రద్ధాపురస్సరం క్రియమాణయా భావనయా ఏవ జాయేత ఇతి సద్భావాత్మతా ప్రాప్తేః ఉత్తమభక్తిరూపతా అభిహితా । ఏషా ఏవ పరభక్తిరితి భావః ।

“ మా భవ గ్రాహ్య భావాత్మా గ్రాహకాత్మా చ మా భవ ।
భావనామఖిలాం త్యక్త్వా యచ్ఛిష్టం తన్మయో భవ ।
సశాన్తసర్వసఙ్కల్పా యా శిలావదవస్థితిః ।

జాగ్రన్నిద్రావినిర్ముక్తా సా భక్తిః పరమా మతా” ఇత్యాది వచనాత్ । అథవా, భావనాబలాత్ అభేదధ్యానబలాత్ , భావశూన్యః ప్రపఞ్చాతీతః యః సద్రూపః భావః తస్మిన్ సుస్థితిః ఉత్తమా భక్తిః ఇతి । ఏతేన శూన్యవాదో నిరాకృతః । ధ్యానస్య భక్తిరూపత్వ అభిధానాత్ అభేదో వ్యాఖ్యాతః ॥ ౯॥

అథ ఇదానీం ప్రకరణార్థం ఉపసంహరన్ పూర్వోక్తధ్యానాభ్యాసపరిపాక-జనిత నిజాత్మసిద్ధిలాభం మహీకరోతి

హృత్స్థలే మనస్స్వస్థతా క్రియా । భక్తియోగబోధాశ్చ నిశ్చితమ్ ॥ ౧౦॥

హృత్స్థలే ఇతి । హృత్స్థలే-హృదయస్థానే । అనేన

మూలాధారాది-స్థానవ్యవచ్ఛేదః కృతః । తేషాం మన
ఆయతనత్వ-అభావాత్ హృదయమాత్రప్రతిష్ఠితత్వాత్ మనసః । తస్మిన్
హృదయే మనస్స్వస్థతా మనసస్థితిః మనసః స్వస్మిన్ ఆత్మని స్థితతా
నిష్ఠతా వా క్రియా నిష్కామకర్మానుష్ఠానరూపా చ భవతి । నిశ్చితం
ప్రత్యక్షానుమానశబ్దప్రమాణనిర్ణీతం ఇతి భావః । అత్ర ఇదం అనుసన్ధేయమ్ ।
మనో హి ఇదానీం న స్వస్థానభూతే హృదయే తిష్ఠతి । కిన్తు బహిర్విషయేషు ।
విషయేభ్యః ప్రత్యాహృత్య మనసః స్వస్థానే స్థాపనం కర్తవ్యమ్ ।
ఏతదర్థమేవ సర్వాణి శాస్త్రాణి ప్రవృత్తాని । పూర్వోక్తపూజనజపధ్యానానాం
చ అత్ర ఏవ ఉపయోగః । రజస్తమోదోషేణ బహిర్విక్షిప్యతే మనః । తాదృక
దోష-అపనయనార్థం కర్మాణి ప్రవృత్తాని । బహిర్విక్షేపరహితస్య
ఏకాగ్రతాసమ్పాదనార్థం ఉపాసనాయోగౌ ప్రవృత్తౌ । కర్మభక్తి యోగాదిభిః
స్వస్థానస్థాపితే మనసి తత్రస్థ ఆత్మావబోధశ్చ అయత్ననిష్పాద్యః
ఏవ । మనసః హృత్స్థలస్థితిః ఏవ హి ఆత్మవిజ్ఞానం ఉచ్యతే న అన్యత్ ।
బహిర్విషయాత్ ఉపరతాః స్వహృదయస్థానసంస్థితాః సమ్యగ్దర్శినః బహవః ।
శ్రుతిస్మృతిసంవాదాశ్చ భూయాంసః । తస్మాత్ మనసో హృదయస్థాపనం ఏవ
దుర్ఘటం అపి సమ్పాదనీయమ్ । హృదయస్థస్య మనసో మనస్త్వం అపగచ్ఛతి ।
మనస్స్వస్థతాక్రియా ఇతి ఏకం వా పదమ్ । మనసః స్వాత్మనిస్థతేః క్రియా కరణం
భక్తియోగబోధరూపం భవతి ఇత్యర్థః బోధ్యః ॥ ౧౦॥

విషయప్రవణైకస్వభావస్య మనసో హృదయస్థానస్థాపనా-ఉపాయం ఆహ-

వాయురోధనాత్ లీయతే మనః । జాలపక్షివద్రోధసాధనమ్ ॥ ౧౧॥

వాయురోధనాత్ ఇతి । వాయోః ప్రాణస్య రోధనాత్ నిగ్రహాత్ జాలపక్షివత్ జాలేన
బద్ధః శ్యేనాదిపక్షివత్ మనో లీయతే నిగృహ్యతే । ఇదం వాయునిరోధనం
మనోనిరోధనసాధనం ఏవ । న పునః నాశసాధనమ్ । ఏకతత్త్వాభ్యాసస్య ఏవ
తన్నాశకత్వాత్ ఇతి భావః తదుక్తం- చిత్తం ప్రాణేన సమ్బద్ధం సర్వజీవేషు
సంస్థితమ్ ।

రజ్జ్వా యద్వత్ సుసమ్బద్ధః పక్షీ తద్వదిదం మనః ॥

తర్కైర్జల్పైశ్శాస్త్రజాలైర్యుక్తిభిర్మన్త్రభేషజైః ।

న మనో జీయతే ప్రాణవాయురోధనాత్ వినా విధే ॥ ఇత్యాది

అత్ర ఇదం యోగశాస్త్రతత్త్వం అవగన్తవ్యమ్ । ప్రాణవాయురోధనం నామ ప్రాణాయామః ।

స చ త్రివిధః । రేచకః పూరకః కుమ్భక ఇతి । శరీర-అన్తర్గతస్య వాయోః బహిః ఉచ్ఛ్వాసేన నిస్సరణే రేచకః । బహిష్ఠస్య వాయోరన్తర్నిశ్వాసేన ప్రవేశనే పూరకః । ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసనిరోధేన నిశ్చలతయా అవస్థాపనే కుమ్భకః । కుమ్భకో ద్వివిధః । ఆన్తర్కుమ్భకో బాహ్యకుమ్భకశ్చేతి । తత్ర పూరక-అనన్తరం క్రియమాణః స్వాసప్రశ్వాసప్రతిరోధః అన్తఃకుమ్భకః । రేచక-అనన్తరం క్రియమాణః తు బాహ్యకుమ్భకః । ఏవం త్రివిధేన ప్రాణాయామేన అభ్యస్యమానేన ప్రాణః దీర్ఘసూక్ష్మో భవతి । యథా చ తూలపిణ్డో ఘనీభూతః ప్రసార్యమాణః విరల-అవయవతయా దీర్ఘః సూక్ష్మశ్చ భవతి తద్వత్ । శ్వాసః హృదయాత్ నిర్గత్య నాసాగ్రసమ్ముఖే ద్వాదశాఙ్గులపరిమితదేశే పరిసమాప్యతే । తత ఏవ చ పరావృత్య హృదయదేశపర్యన్తం అన్తః ప్రవిశతి ఇతి స్వాభావికీ ప్రాణాపానయోః గతిః । ప్రాణాయామ-అభ్యాసేన తు క్రమేణ క్రియమాణేన నాభేః మూలాధారాత్ వా నాసాగ్రముఖే చతుర్వింశతి-అఙ్గులపర్యన్తేత్రింశదఙ్గుల-పరిమితే వా దేశే పరిసమాప్యేత । ఏవం రేచకపూరకకుమ్భకభేదేన త్రివిధాత్ ప్రాణాయామాత్ అన్యోఽపి చతుర్థః కశ్చిత్ ప్రాణాయామః విద్యతే । సః అపి కుమ్భకాఖ్యః ఏవ । అయం తృతీయకుమ్భకాభ్యాసపాటవాత్ ధారణాఖ్యభూమికానిష్పాదకతయా ఉపయుజ్యతే । సః అయం చతుర్విధః ప్రాణాయామః ఏవ అత్ర మనోనిగ్రహోపాయతయా శ్రీరమణేన కథితః । శ్యేనాదీనాం జాలాన్తః పాతిత్వే సునిగ్రహత్వం ఇవ ప్రాణాన్తః పాతిత్వేన మనసో అపి ప్రాణరోధేన సునిగ్రహత్వం భవతి ఇతి స్ఫుటయితుం జాలపక్షివత్ ఇతి నిదర్శన-ఉదాహరణమ్ । ఉపక్రమస్థం “లీయతే” ఇతి పదం ఉపసంహారస్థరోధపదానుసారేణ నిగ్రహపరం ఇతి బోధ్యమ్ ॥ ౧౧॥

ప్రాణనిరోధస్య మనోనిరోధహేతుత్వం విశదయితుం ఆరభతే ।

చిత్తవాయవశ్చిత్క్రియాయుతాః । శాఖయోర్ద్వయీ శక్తిమూలకా ॥ ౧౨॥

చిత్తేతి । చితా-చైతన్యేన, క్రియయా చలనాదిక్రియయా చ యుతాః సమన్వితాః చిత్తవాయవః చిత్తాని ప్రాణాశ్చ శక్తిమూలకా సర్వేశ్వరశక్తిబీజసమ్భూతా శాఖయోర్ద్వయీ పరమాత్మశక్తేః ఉత్పన్నౌ మనః ప్రాణౌ శాఖాద్వయౌ భవతః । మనసః జ్ఞానశక్తిప్రాధాన్యేన ప్రాణస్య క్రియాశాఖాత్వమ్ । ఏతాదృశవిభాగద్వయస్య అనాదిమాయాశక్తిః ఏవ మూలం న పరమాత్మా । తస్య స్వతో మనఃప్రాణశూన్యత్వేన అసఙ్గత్వేన చ ప్రాణమనో విభాగజనకత్వ అసమ్భవాత్ । జ్ఞానక్రియాశక్తి-అధిష్ఠితాత్

సృష్టిస్థితిసంహారశక్తిజ్ఞానవత్తయా ఉపచితాత్ బ్రహ్మణః మనః ప్రాణానాం సృష్టిః శ్రూయతే । హృదయం ఏవ ప్రాణమనసోః ఉత్పత్తిస్థానం భవతి । హృది ఏవ చ ఆత్మజ్యోతిః ప్రకాశతే ।

"హృది అన్తర్జ్యోతిః పురుషః" "ఆత్మనః ఏష ప్రాణో జాయతే" "ఏతస్మాత్ జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ" "దశ ఇమే పురుషే ప్రాణాః" ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః । హృది అన్తస్థం ఆత్మజ్యోతిశ్చ సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యక్రమేణ పరమ్పరయా హృదయాదికం కార్యకరణసఙ్ఘాతం చ చైతన్యజ్యోతిః శూరితం కరోతి । (శూరీకృ/ శూరీ- ప్. -కరోతి, to turn into a hero) తత్ర చిత్తం అతిస్వచ్ఛద్రవ్యం ఆదర్శవత్ ఆత్మనః అతిసమీపవర్తిత్వేన ప్రథమం ఆత్మచైతన్యవ్యాప్తిమద్ భవతి । ఏతేన ఏవ చిత్తం ఆత్మా ఇతి బహవః ప్రతిపన్నాః । చిత్తం ఏవ అన్తఃకరణం భవతి । తచ్చ నాస్తి ఇతి వక్తుం న పార్యతే । కర్మేన్ద్రియ-బుద్ధీన్ద్రియాసమ్భావితయా కామసఙ్కల్పవిక్రియాయాః అభ్యాహితుం శక్యత్వాత్ । అన్తః కరణస్య కస్యచిద్ అభావే శ్రోత్రాదిబాహ్యకరణ విషయసమ్బన్ధే సత్యపి పురోవస్థితవిషయం పురుషో న గృహీతుం శక్నోతి । "అన్యత్రమనా అభూవన్ అశ్రౌషం ఇతి వ్యవహారదర్శనాత్ । తస్మాత్ యస్య అసన్నిధానాత్ శబ్దాదిగ్రహణసమర్థస్య అపి శ్రోత్రేన్ద్రియాదేః స్వస్వవిషయసమ్బన్ధే సత్యపి శబ్దాదివిజ్ఞానం న జాయతే, యస్య సన్నిధానాత్ చ భవతి, తాదృశం శ్రోత్రాది-ఇన్ద్రియవ్యతిరిక్తం చిత్తం నామ అన్తఃకరణం శ్రోత్రాది-ఇన్ద్రియసమ్బన్ధి ఇతి స్వీకార్యమ్ । తచ్చ ఏకం అపి వృత్తిభేదాత్ అనేకం భవతి । మననాత్ మనః ఇతి,అభిమానాత్ అహఙ్కారః ఇతి, నిశ్చయాత్ బుద్ధిరితి, స్మరణాత్ చిత్తం ఇతి చ ఆఖ్యాయతే । తత్ స్వతః తు ఏకం ఏవ । తాత్త్వికభేదే ప్రమాణాభావాత్ । ఏవం చ అహఙ్కారాదిషు ఆత్మచైతన్యావభాసనం ఆనన్తర్యాత్ ఆపతతి । తతశ్చ ఇన్ద్రియాదిషు తతః శరీరే । ఏవం ప్రాణాదికేషు అపి తదా ఆత్మజ్యోతిషో వ్యాప్తిః అస్తి । అన్యథా జాగ్రదాదిషు ప్రాణస్ఫూర్తేః అసమ్భవాత్ స్వతః ప్రాణస్య జడత్వాత్ । ఏవం చ జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం భూతపఞ్చకం అన్తః కరణచతుష్టయం ప్రాణాదిపఞ్చకం అవిద్యాకామకర్మాదికం సర్వం అపి పారమ్పర్యేణ చైతన్యజ్యోతిషా అవభాస్యతే ।

ఇమం ఏవ ఆశయం ఆహ భగవద్గీతా
యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః ।
క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత ॥ ఇతి

రూపాదివిషయపఞ్చకవ్యవస్థానుగుణ్యేన చక్షురాదీని జ్ఞానేన్ద్రియాణి పఞ్చ సిద్ధ్యన్తి । తథా వచనాదికార్యపఞ్చకవ్యవస్థానుగుణ్యేన వాగాది-ఇన్ద్రియాణి పఞ్చ సిద్ధ్యన్తి । ఏవం సామాన్యకరణభూతం చిత్తం అపి । ఏవం ప్రాణవిభాగేపి చైతన్యస్య సమ్బన్ధః వర్తతే । పరన్తు స్వాపే ప్రాణే జాగ్రతి సత్యపి చైతన్య-అననుభవాత్ అప్రాధాన్యం బోధ్యమ్ । సంహతత్వాత్ అచేతనత్వాత్ భౌతికత్వాత్ చ చక్షురాదివత్ ఆత్మోపభోగకరణం ఏవ ప్రాణః । స చ అధ్యాత్మం పఞ్చవ్యూహో భవతి । వ్యూహశ్చ కార్యవశాత్ ఏవ భవతి । తత్ర హృదయజన్యా ముఖనాసికాభ్యాం సఞ్చరమాణా వృత్తిః ప్రణయనాత్ ప్రాణః । మూత్రపురీషాది-అపనయనాత్ అపానః , వీర్యవత్కర్మకరణహేతుః ప్రాణాపానసన్ధిస్థః వ్యాయమనాత్ వ్యాన ఉచ్యతే । ఉదాన ఊర్ధ్వగమనాదిహేతుః ఆపాదతలమస్తకవ్యాప్తః ఊర్ధ్వవృత్తిః । భుక్తపీతాన్నస్య సమం నయనాత్ అన్నపక్తా సమానః । ఏతేషాం వృత్తిభేదానాం సామాన్యభూతా చేష్టా అభిధేయా వృత్తిః దశేన్ద్రియవృత్తి-అపేక్షయా భిన్నః ప్రాణాఖ్యా భవతి । యథా మనసః చక్షురాది-ఇన్ద్రియజన్యపఞ్చ వృత్తయో భవన్తి తథా ప్రాణస్య అపి పఞ్చవృత్తయో భవన్తి । చక్షురాది-ఇన్ద్రియేషు మనసః ఇవ ప్రాణస్య అపి సమ్బన్ధో వర్తతే । అతః ఏవ శ్రుతిషు ఏకాదశప్రాణాః ఇతి ప్రాణపదేన మన-ఆదినాం అపి వ్యవహారః దృశ్యతే । ప్రాణనిరోధస్య మనోనిరోధహేతుత్వం సమ్భవతి ఇతి భావః । వృత్తిభేదాపేక్షయా పురుషభేదాపేక్షయా వా చిత్తవాయవ ఇతి బహువచనమ్ । శక్తిః ఏవ మూలకం యస్యాః ఇతి విగ్రహే సమాసాత్ ఉత్పన్నస్య టాపః సుపః పరత్వాత్ “ప్రత్యయస్థాత్ కాత్ పూర్వస్య అత ఇదాప్యసుపః” (౭-3-౪౪) ఇతి ఇత్వస్య అప్రవృత్తిః । బహుపరివ్రాజకాః ఇతి వత్ ॥ ౧౨॥

ఏవం అవిద్యాశక్తిశాఖాద్వయభూతయోః ప్రాణమనసోః ప్రాణరోధేన మనోరోధనసమ్భవేపి పునః ఉద్భవః స్యాత్ ఇతి ఆహ-

లయవినాశనే ఉభయరోధనే । లయగతం పునర్భవతి నో మృతమ్ ॥ ౧3॥

లయేతి । ఉభయయోః చిత్తవాయ్వోః రోధనే నిగ్రహే సతి లయవినాశనే ఫలభూతే సమ్భవతః । ప్రాణనిరోధేన మనోలయో భవతి । మనోవృత్తినిరోధే మనోవినాశో భవతి । తత్ర ప్రాణరోధేన లయగతం మనః పునః ఉద్భవతి । మృతం న భవతి । సకలమనోవృత్తీనాం వాసనామాత్రశేషతయా నిరోధః ఏవ లయః । మనసో వాసనానాశః ఏవ నాశః ।

సర్వవృత్తినిరోధరూప-ఆయామసంప్రజ్ఞాతసమాధౌ వాసనాయా అవినాశేన పునరపి మనసో వ్యుత్థానం సమ్భవతి । అధ్యాత్మవిద్యాధిగమేనైవ మనోగతా వాసనా వినశ్యతి । తదానీం మనోమృతం న పునరుద్భవితుం అర్హతి । భర్జితబీజవత్ పునః ఉద్భవశక్తేః జ్ఞానాగ్నినా దగ్ధత్వాత్ । చిత్తవృత్తినిరోధాత్మక-యోగమార్గస్య అపి సాక్షాత్కారసాధనత్వం విచారమార్గస్య ఏవ సమ్భవతి ఇతి వాసిష్ఠాదౌ ప్రపఞ్చితమ్ -

ద్వౌ క్రమౌ చిత్తనాశస్య యోగో జ్ఞానం చ రాఘవ ।
యోగో వృత్తినిరోధో హి జ్ఞానం సమ్యగవేక్షణమ్ ॥

అసాధ్యః కస్యచిద్యోగః కస్యచిత్-తత్త్వనిశ్చయః ।
ప్రకారౌ ద్వౌ తతో దేవో జగాద పరమఃశివః ॥

ఇత్యాదినా । ఏతయోర్ద్వయోః ప్రథమం ప్రపఞ్చసత్యత్వాదినో హైరణ్యగర్భాద్యాః సంప్రతిపేదిరే

తన్మతే చిత్తవృత్తినిరోధః ఏవ చిత్తరహితసాక్ష్యాత్మసాక్షాత్కారం ప్రతి హేతుః । అసంప్రజ్ఞాతసమాధౌ సర్వవృత్తినిరోధరూపాయాం యా చితిశక్తిప్రతిష్ఠా సా ఏవ కైవల్యమ్ । ఔపనిషదాః తు శ్రీభగవత్పాదమతానుసారిణః ద్వితీయం విచారమార్గం ప్రతిపేదిరే । సర్వాధిష్ఠానసాక్షిచైతన్యసాక్షాత్కారే విచారేణ జనితే తాదృక్చైతన్య అధ్యస్తస్య చిత్తస్య సర్వస్య దృశ్యస్య ప్రపఞ్చస్య వా ప్రతిభాసాభావః సాక్షాత్కారవశాత్ అనాయాసేన ఏవ సిద్ధ్యతి । సాక్షాత్కారేణ ఏవ చిత్తాదిదృశ్యప్రతిభాస-అభావస్య సిద్ధత్వేన తేషాం చిత్తవృత్తినిరోధరూపయోగ-అపేక్షా నాస్తి । గురుశాస్త్రముఖాత్ స్వస్వరూపవిచారణేన ఏవ చిత్తగతాః కామక్రోధాదయః దోషాః సర్వేఽపి వినశ్యతి । అతః తదర్థం అపి తేషాం న యోగాపేక్షా విద్యతే । అతః ఏవ తైత్తిరీయోపనిషది "తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వ" ఇతి వరుణేన పుత్రస్య భృగోః పునః పునః విచారాఖ్యం తపః ఏవ బ్రహ్మసాక్షాత్కారాయ ఉపదిష్టం ఇత్యుక్తమ్ ॥ ౧౩॥

ఉభయరోధనప్రయుక్తయోః లయవినాశయోః పునః అనుద్భవహేతుం విశదీకర్తుం ఆరభతే ।

ప్రాణబన్ధనాల్లీనమానసమ్ । ఏకచిన్తనాన్నాశమేత్యదః ॥ ౧౪॥

ప్రాణబన్ధనాత్ ఇతి । ప్రాణబన్ధనాత్ ప్రాణనియమాత్ లీనం లయగతం మానసం ఏకచిన్తనాత్ ఏకవస్తుధ్యానాత్ అదః నాశం ఏతి । నశ్యతి ఇత్యర్థః । ప్రాణనిరోధేన మనసో లయమాత్రం భవతి న తు వినాశః । స తు ఏకతత్వచిన్తనాత్ ఏవ భవతి । తథాహి - చిత్తం రజస్తమోవశాత్ ప్రతిక్షణం పరిణామి ద్రవ్యమ్ । “ప్రతిక్షణపరిణామినో హి భావాః ఋతే చితిశక్తేః” ఇతి న్యాయాత్ । ప్రదీపజ్వాలాసన్తానవత్ కామసఙ్కల్పాది వృత్తిరూపేణ నిరన్తరం పరిణమమానస్య చిత్తస్య వృత్తిరూపపరిణామత్యాగేన నిరోధాకారపరిణామః ఏవ మనసో లయః ఇత్యుచ్యతే । మనసో వృత్తిరూపః పరిణామశ్చ ప్రాణస్పన్దాధీనః ఏవ భవతి ।

“ప్రాణబన్ధనం హి సోఽస్య మనః” ఇత్యాదిశ్రుతేః ।

అతః ప్రాణస్పన్దనిరోధాత్ చిత్తస్పన్దో నిగృహితో భవేత్ । కిన్తు పునః ప్రాణే చలతి చిత్తం అపి నిరోధావస్థాం విహాయ స్పన్దితుం ఆరభతే । ప్రాణనిరోధస్య అసార్వదికత్వాత్ । అతః ప్రాణనిరోధః మనసో ధారణాది-ఉపరితనభూమికాసు యోగ్యతాసమ్పాదకః ఏవ భవతి । ఇదం ఏవ ప్రాణాయామ-ప్రతిష్ఠాఫలతయా భగవాన్ పతఞ్జలిః అపి “తతః క్షీయతే ప్రకాశావరణమ్” । ధారణాసు చ యోగ్యతా మనసః ఇత్యాదినా ప్రతిపాదయామాస । ప్రాణపరిస్పన్దాధీనచిత్తపరిస్పన్దాత్ ఏవ చితిశక్తేః పరిస్పన్దో జాయతే । తేనైవ చ సంసృతిరనుభూయతే । మూలప్రకృతిభాగభూతైః సత్వరజస్తమోగుణైః సమ్పన్నస్య చిత్తస్య సంసర్గాత్ ఏవ చిత్తసంసరణమ్ । స్వతః చిత్తః కూటస్థనిత్యత్వేన అపరిణామిత్వాత్ । చిత్తాత్ వివిక్తం చిజ్ఞానం ఏవ పురుషార్థః ఇతి సాఙ్ఖ్యపాతాఞ్జలాః అభిమన్యతే । చిత్తచితిశక్త్యోః కిల సంయోగః ఏవ సంసారనిదానమ్ । తస్య చ అవివేకాఖ్యా అవిద్యా ఏవ హేతుః భవతి । సా చ తయోః వివేకాఖ్యాత్యా నివర్త్యతే । తన్నివృతౌ తద్ హేతుకః సమ్యోగో అపి నివర్తతే । తన్నివృతౌ చ తద్ హేతుకః సంసారః అపి నివర్తతే । తదుక్తం పఞ్చశిఖాచార్యైః - “తత్ సంయోగహేతువివర్జనాత్ స్యాత్ అయం ఆత్యన్తికో దుఃఖప్రతీకారః” ఇతి । ఏవం చ చేతనస్య అపరిణామిత్వాత్ న సాక్షాత్ బన్ధమోక్షౌ సమ్భవతః । గృహీతచిత్ప్రతిబిమ్బస్య చిత్తస్య ఏవ బన్ధమోక్షౌ । యథా యోధేషు వర్తమానౌ జయపరాజయౌ రాజని ఉపచర్యేతే, తథా చిత్తే వర్తమానౌ బన్ధమోక్షౌ చేతనే అతిదిశ్యేతే । చేతనస్య భోగాపవర్గౌ చ సాధయితుం ప్రకృతిరేవ ప్రకృత్యా

ప్రవర్తతే ఇతి ఏవం సాఙ్ఖ్యానాం సిద్ధాన్తః । తస్మాత్ చిత్తాఖ్యం త్రిగుణాత్మకం ప్రాణస్పన్దనిరోధాత్ నిగృహీతం అపి వాసనావశాత్ పునః ఉద్గచ్ఛేత్ । తస్య పునః అనుద్భవార్థం ఏకచిన్తనం ఏవ నిదానమ్ । అయం భావః । ప్రాణాయామః దృఢాభ్యాసేన నిరుద్ధం చిత్తం ప్రత్యాహార-ధారణా-ధ్యాన-సమాధియోగ్యం భవేత్ । తచ్చ పఞ్చావస్థం భవతి । క్షిప్తం మూఢం విక్షిప్తం ఏకాగ్రం నిరుద్ధం చేతి । తత్ర విషయేషు ఆసక్తం క్షిప్తమ్ । కదాచిద్ విషయాసక్తమ్, కదాచిద్ ధ్యానాసక్తం విక్షిప్తమ్ । నిద్రా-తన్ద్రాదిగ్రస్తం మూఢమ్ । ఏకాగ్రం తు ఏకవిషయకధారావాహికవృత్తిసమర్థమ్ । నిరుద్ధం సర్వవృత్తి ఉపరమావస్థమ్ । ఏతేషు విక్షిప్తభూమౌ ధ్యానం కదాచిత్ వర్తమానం అపి ప్రవాతమధ్యస్థప్రదీపవత్ వినశ్యేత్ । ఏకాగ్రావస్థాయాం సంప్రజ్ఞాతసమాధిసిద్ధిః । ధ్యేయాకారవృత్తిమాత్రం అస్యాం అవస్థాయాం ప్రతిభాసతే । తస్యా అపి నిరోధే అసంప్రజ్ఞాతసమాధిసిద్ధిః ।
అస్యాం భూమౌ ఆత్మసాక్షాత్కార-ఉదయో భవేత్ । ఏక-చిన్తనం ఇత్యేనేన సంప్రజ్ఞాత-అసంప్రజ్ఞాతసమాధిద్వయం వివక్షితమ్ । అతః మనోనాశసాధనం సమాధిద్వయం సమ్పాదనీయం ఇతి భావః । తాదృశసమాధిలాభం ప్రతి ఏకతత్త్వాభ్యాస వైరాగ్యయోఃఏవ ముఖ్యహేతుత్వం తైర్థికాః సమానన్తి ।
ఏవం ప్రాణస్పన్దనిరోధస్య అపి లమ్బికాయోగాదికం సాధనం ఉపదిశన్తి ।
సర్వవృత్తినిరోధావస్థాయాః అసంప్రజ్ఞాతసమాధేః అపి వాసనాక్షయార్థం పునః పునః అభ్యాసః కర్తవ్యః । ఏవం అభ్యాసపరిపాకేన ఏకవస్తుజ్ఞానం జాయతే । తతశ్చ ఆత్యన్తిక-చిత్తనాశః । ప్రాణబన్ధనక్రమోపదేశాత్ హఠనిగ్రహో అనభిమతః ఇతి విజ్ఞాయతే । మనస్థానస్య హృదయస్య చక్షురాదిగోలకవత్ హఠేన గ్రహీతుం అశక్యత్వాత్ । క్రమనిగ్రహక్రమశ్చ వాసిష్ఠాదౌ విస్తరశః వర్ణితః ।

“అధ్యాత్మవిద్యాధిగమస్సాధుసఙ్గమ ఏవ చ ।
వాసనాసమ్పరిత్యాగః ప్రాణస్పన్దనిరోధనమ్ ॥

ఏతాః తాః యుక్తయః పుష్టాః సన్తి చిత్తజయే కిల ॥ ” ఇత్యాదినా ।

యథా దుర్దాన్తః మత్తగ్గజో వినాఙ్కుశేన నియన్తుం న శక్యతే, తథా దుర్నిగ్రహం చిత్తం సద్గురూపదిష్ట-సద్యుక్తిం వినా నియన్తుం న శక్యతే । తత్ర అధ్యాత్మతత్త్వసాక్షాత్కారః ప్రథమః ఉపాయః । యస్తు విద్యాదిమదేన సాధుసఙ్గం న కర్తుం అభిలషతి, తస్య ప్రాణస్పన్దనిరోధః ఉపాయః ।

ప్రాణస్పన్దనస్య చిత్తస్పన్దం ప్రతి హేతుత్వం పూర్వముక్తమ్ । అతః తన్నిరోధే చిత్తశాన్తిసమ్భవాత్ । తదుక్తం -

“ద్వే బీజే చిత్తవృక్షస్య ప్రాణస్పన్దనవాసనే ।
ఏకస్మింశ్చ తయోః క్షీణే క్షిప్రం ద్వే అపి నశ్యతః ॥

“చిత్తం ప్రాణపరిస్పన్దమాహుః ఆగమభూషణాః ।
తస్మిన్సంరోధితే నూనం ఉపశాన్తం భవేన్మనః ॥ ” ఇతి ।

ఏతావతా ప్రాణనిరోధార్థం అభ్యాసః ఏవ కారణమ్ । మనోవాసనానాశార్థం వైరాగ్యం ఇతి ఉక్తం భవతి । యథాహి తీవ్రవేగోపేతం నదీప్రవాహం మృద్-దార్వాదిసేతుబన్ధేన నిరుధ్య కూల్య (belonging to a bank)-అప్రణయనేన క్షేత్రాభిముఖం తిర్యక్-ప్రవాహాన్తరవత్ కురుతే తథా వైరాగ్యేణ చిత్తనద్యా-విషయప్రవాహం నిరుధ్య ఏకవస్తుచిన్తనేన శాన్తేన ప్రశాన్తవాహితా సమ్పాద్యతే ఇతి క్రమనిగ్రహః సుకరః ఇతి మహర్షేః హృదయమ్ । అముం ఆశయం యోగసూత్రభాష్యే వ్యాసాచార్యాశ్చ “చిత్తనదీనామ-ఉభయతోవాహినీ । వహతి కల్యాణాయ వహతి పాపాయ చ” ఇతి నిరూపయామాసుః । ఏకచిన్తనాభ్యాసః చ సుచిరం ఉద్వేగం అన్తరానుష్ఠేయః ।

“జన్మాన్తర శతాభ్యస్తా రామ ! సంసారవాసనా ।
సా చిరాభ్యాసయోగేన న వినా క్షీయతే క్వచిత్ ॥ ” ఇతి ॥ ౧౪॥

ఏవం సుచిరాభ్యాసే సతి నష్టం మనో భవతి । నష్టే చ మనసి వాసనాజనకబాహ్యనిమిత్త-అభావాత్ వాసనా అపి క్రమేణ క్షీయతే । క్షీణాయాం చ వాసనాయాం ప్రతిబన్ధ-అభావాత్ ఆత్మజ్ఞానం ఉదేతి । తతః కృతకృత్యత్వం భవతి ఇత్యాహ -

నష్టమానసోత్కృష్టయోగినః । కృత్యమస్తి కిం స్వస్థితిం యతః ॥ ౧౫॥

నష్టేతి । నష్టం మానసం యస్య సః నష్టమానసః స చ అసౌ ఉత్కృష్టయోగీ చ ఇతి । తస్య మనోనాశసమ్పాదనేన ఉత్కృష్టస్య యోగినః, మనోనిరోధమాత్రం కృతవతో యోగినోఽపరమత్వం అభిహితమ్ । అతః ఏవ స్వస్థితిం స్వాత్మని స్థితిం యతః ప్రాప్తస్య కృత్యం కార్యం అస్తి కిమ్ ? నాస్తి ఇత్యర్థః । కృతకృత్యత్వం భవతి ఇతి భావః । యద్వా విషయప్రవణం మనః పూర్వోక్త తత్త్వాభ్యాసేన ప్రత్యక్ప్రవణతాసమ్పాదనద్వారా వినాశం ప్రాపితవతః స్వనిష్ఠస్య యోగినః కిం కుత్సితం కృత్యం అస్తి ఇతి కాకుః ।(change of the voice under different

emotions) తాదృశ యోగిశ్రేష్ఠే విధినిషేధశాస్త్రం న ప్రభవతి ।
లోకానుగ్రహార్థం కర్మ కుర్వన్ అన్యథా కుర్వన్ వా, స న హీయతే ఇతి భావః ।

“యం లబ్ధ్వా చాపరం లాభం మన్యతే నాధికం తతః ॥ ”
“ఆత్మలాభాన్నపరం విద్యతే”।
“యల్లాభాన్నాపరో లాభః” ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతేః ।

మనోనాశం అకృతవతః అయోగినః అస్వస్థత్వేన స్వాస్థ్యలాభాయ కృత్యమస్తి ఏవ । అకృతకృత్యత్వాత్ తస్య । ఏతేన యోగినః జీవన్ముక్తిప్రాపకత్వస్య శాస్త్రసమ్మతత్వాత్ ॥ ౧౫॥

ఏవం యోగినాం కృతకృత్యం ఉపదిశ్య తేషాం ఏవ తత్త్వసాక్షాత్కారప్రాప్తిద్వారా నిరతిశయ-ఆనన్దరూపదృష్టమహాఫలం ఉపదిశన్ యోగప్రకరణం ఉపసంహరతి -

దృశ్యవారితం చిత్తమాత్మనః । చిత్వదర్శనం తత్త్వదర్శనమ్ ॥ ౧౬॥

దృశ్యేతి । దృశ్యవారితం దృశ్యేభ్యః వారితం పరావర్తితం చిత్తం ఏవ ఆత్మనః చిత్వదర్శనం భవతి । దృశ్యసంవిలితం చిత్తం యోగాభ్యాసేన దృశ్యవియుక్తం యదా భవతి తదా తచ్చిత్ భవతి । చిత్వమేవ చిత్తస్య యథార్థస్వరూపమ్ । అతః చిత్తసమ్బన్ధి చైత్యపరిమార్జనం ఏవ చిత్త్వదర్శనమ్ । చిత్తం జడం స్వతః అన్యత్ సాధయితుం న సమర్థం భవతి । అతః స్వసిద్ధయే స్వవిషయసిద్ధయే చ, స్వసాక్షీభూతం స్వప్రకాశచిద్రూపం వస్తు సమాలమ్బతే । తతః చ చిద్-అధీనజీవితం చిత్తం అసద్ ఏవ । స్వసాక్షిణం పరమాత్మానం విస్మృత్య చిత్తం దృశ్యాకారం జీవతి । యది పునరపి పరమాత్మస్మృతిం ప్రాప్నోతి తదా చిత్తత్వం పరిత్యజ్య చిత్తం చిత్వం ప్రాప్నోతి । తథా చ చిత్తాత్ చైత్యపరిత్యాగః ఏవ అన్తతః చిన్మాత్రతా పర్యవసన్నా భవేత్ । ఇదం ఏవ తత్త్వదర్శనమ్ । చిత్తరహితః చిత్వదర్శనస్య ఏవ పరమార్థత్వాత్ ।

తథా చ ఉక్తమ్-
“చిత్స్వభావ పరామృష్టా స్పన్దశక్తిః అసన్మయీ ।
కల్పనా చిత్తిమిత్యుక్త్యా కథ్యతే శాస్త్రదృష్టిభిః ॥

చిత్తమిత్యేవ రూఢోఽయం యదైవ కలనోదితా ।
తదైవ చిత్వం విస్మృత్య సా జడేవ వ్యవస్థితా ।
దృశ్యాఽసమ్భవబోధేన మనసో దృశ్యమార్జనమ్ ।

సపన్నం చేత్తదోత్పన్నా పరా నిర్వాణనిర్వృతిః ॥ ” ఇతి ।

నిర్వాణనిర్వృతిః ఇతి అమనస్కస్య యోగారూఢస్య నిరతిశయ-ఆనన్దప్రాప్తిః అభిహితా । అర్థమనర్థం అన్యత్ర అపి ఉక్తః ।

“సమాధినిర్ధూతమలస్య చేతసో
నివేశితస్యాత్మని యత్సుఖం భవేత్ ।
న శక్యతే వర్ణయితుం గిరా తత్
యదేతద్-అన్తఃకరణేన గృహ్యతే ॥ ” ఇతి
గీతాయాం అపి
“ప్రశాన్తమనసం హ్యేనం యోగినం సుఖముత్తమమ్ ।
ఉపైతి శాన్తరజసం బ్రహ్మభూతమకల్మషమ్ ॥ ”
ఇత్యాదినా । అచిత్తత్వం ఏవ ముక్తిః । అతః తదేవ ఆసాదనీయం ఇతి భావః ॥ ౧౬॥

ఏతావతా యోగాభ్యాసమార్గేణ మనోనాశః ఉపదిష్టః । ఇదానీం విచారమార్గేణ తన్నాశం ఆహ -

మానసన్తు కిం మార్గణే కృతే । నైవ మానసం మార్గ ఆర్జవాత్ ॥ ౧౭॥

మానసమితి । మానసం తు కిం ? మనసః స్వరూపం కిం ఇతి మార్గణే విమర్శే కృతే మానసం నైవ విద్యతే । తు శబ్దః పూర్వోక్తయోగాభ్యాసక్రమాపేక్షయా విచారమార్గస్య వ్యతిరేకద్యోతనార్థః । తు శబ్ద సూచితం వ్యతిరేకం ఏవ విశదయతి-మార్గే ఇతి । మార్గే విచారః మార్గే ఆర్జవాత్ ఋజుభావస్య విద్యమానత్వాత్ ఇత్యర్థః । సఙ్కల్పవికల్పాదివృత్తిమత్త్వం మనసః స్వరూపమ్ । సర్వశక్తేః మాయాశబలస్య ఆత్మనః సముత్పన్నం భావనామాత్రం ఏతత్ భవతి । తచ్చ చిదచిత్ ఉభయసంవలనరూపత్వాత్ న ఏకతరం రూపః భజతి । పరమార్థతః తు “మన్వానో మనః” ఇతి “తాన్యేతాని కర్మనామధేయాని” ఇతి శ్రుతౌ ఆత్మనః కర్మప్రయుక్త-నామధేయేషు మనస్-శబ్దపరిగణనాత్ చేతన ఆత్మా ఏవ మనో అవిద్యా-ఉపాధివశాత్ అచేతనతాం ఉపగచ్ఛతి । అతో నచిత్ అపి అచిత్ న సత్ న అపి అసత్-మనః ఇతి చిదచిద్విలక్షణం సదసదుభయవిలక్షణం చ భవతి । ఏవం చలనస్వభావత్వం అపి తస్య ఔపాధికం ఏవ । తథా చ తచ్చైలూషవత్ థే లేఅదేర్ ఓఫ్ ర్ అ బన్ద్ , ఓనే వ్హో బేఅత్స్ తిమే) క్రియానిమిత్తాని నానానామరూపాణి అహఙ్కారచిత్తబుద్ధిజీవాదీని ధత్తే । యథా పచనాత్ పాచకః ఇతి, పఠనాత్ పాఠకః ఇతి, కర్షణాత్ కృషికః ఇతి,ఆధిపత్యాత్ అధిపతిః ఇతి

చ విచిత్రక్రియాకరణాద్ ఏకః ఏవ నరో నానాశబ్దప్రత్యయభాక్ భవతి తథా మనోఽపి కర్మవశాత్ తాని నానానామాని ధత్తే । వస్తుతః తు మనః ఏకం ఏవ । మనసః కర్మైవేదం దేహేన్ద్రియాదికం సర్వం జగత్ । తద్భావే భావాత్ తదభావే చ అభావాత్ । బన్ధమోక్షౌ అపి మనః ఆయత్తౌ ఏవ ।

“మన ఏవ మనుష్యాణాం కారణం బన్ధ మోక్షయోః । ”

“బన్ధాయ విషయాసక్తం మోక్షే నిర్విషయం స్మృతమ్” ఇత్యాది శ్రుతేః ।
అతః మనోనిరోధమాత్రేణ బాహ్యాభ్యన్తరకృత్స్నబన్ధనివృత్తిః సిధ్యతి ।
తన్నిరోధ-ఉపాయశ్చ ప్రాణస్పన్దనిరోధః ప్రాక్ ఉక్తః । స చ ధారణ అసాధకతయా ప్రాణస్య దీర్ఘసూక్ష్మ-ఏకాగ్రతాం జనయతి ఇతి సమాధేః బహిరఙ్గః ఏవ । ఏకచిన్తనరూప-సంప్రజ్ఞాతసమాధిప్రాప్తిద్వారా మనోనాశ-సమ్పాదనం అనృజుః క్లిష్టశ్చ పన్థాః । మనసః స్వరూపం కీదృశం ఇతి మనస్తత్త్వవిచారో ఋజుః పన్థాః । మనోభ్రాన్తికృతత్వాత్ బన్ధప్రత్యయస్య తన్నిర్ణయాయ ఏవ ప్రయత్నః కార్యః । యస్య బన్ధప్రత్యయప్రయోజకతా తస్య పరిత్యాగేన ఏవ తన్నివృత్తిః స్యాత్ ।

“సారభే తచ్చికిత్సయా నిదానపరివర్జనమ్ । ”

ఇతి చ ఆయుర్వేదవిదాం సమయః । న హి రోగనిదానాపథ్యాశనాదిరోగతత్త్వనిర్ణయ-అభావే తచ్చికిత్సాయై ప్రయత్నః సజ్జేత । మనః తత్త్వే చ విచార్య నిర్ణీతే మనః శశవిషాణవద్ అసత్కల్పం పర్యవస్యతి । అతః అవిచారద్వైతభావనామాత్రసిద్ధస్య మనసో విచారజన్యజ్ఞానమాత్రాత్ లయసిద్ధిరితి విచారః కార్యః ఇతి భావః ।

తథా చ ఉక్తమ్ -

“జడత్వాత్-నిస్వరూపత్వాత్ సర్వదైవ మృతం మనః ।
మిథ్యా సఙ్కల్పకలితం మిథ్యావస్థితిమాగతమ్ ।
అన్విష్టమపి నో దృష్టం కా తస్య కిల శక్తతా ।
అహో ను ఖలు చిత్రేయం మాయామయ విహాయసి” ॥ ఇతి ।

అత్ర ఉదాహరన్తి ఇమం ఇతిహాసమ్ । ఆసీత్ కశ్చన జామాతృ ప్రియసఖః । స చ వితతే కస్మింశ్చిత్ వివాహమహోత్సవే జామాతుః స్నిగ్ధోహమ్ (affectionate, friendly, attached) ఇతి వదన్ జామాత్రా సాకం ప్రవిష్టవాన్ । తతశ్చ జామాతృసఖస్యాపి కన్యాసమ్బన్ధినః అర్హణాని కారయామాసుః । జామాతరి

నిరతిశయవిశ్వాసేన ప్రియహితం ఇవ భాసమానం అముం ప్రతి కన్యాసమ్బన్ధినః వరసమ్బన్ధినః వా “కోఽయమ్”, “కుతో వాఽగతః”
“కిం ఏవం భోగాన్ భుఙ్క్తే” ఇత్యాదికం న విచారయామాసుః ।
కన్యాసమ్బన్ధినః జామాతృపక్ష్యోఽయం కశ్చిత్ స్యాత్ ఇతి వితర్కయామాసుః ।
వరసమ్బన్ధినశ్చ కన్యాపక్ష్యోఽయం కదాచిత్ స్యాత్ ఇతి నిర్ణయామ్బభూవుః ।
అయం చ భోగాన్ భుఙ్క్తే । ఉభయపక్షీయాన్ అధిక్షిపతి । సర్వకార్యనిర్వాహే స్వాతన్త్ర్యం ఆవహతి । ఉచ్చావచం చేష్టతే । ఏవం బహుతిథే కాలే విగలితే వితర్కశఙ్కాకులాః తే కోఽయం ఏవం ఏవం వల్గతి ఇతి విచారయితుం ఆరభన్త ।
జామాతృనికటం ఆగత్య “తవాప్తో వాఽయమ్” ఇతి అపృచ్ఛన్ । “న మమ అయం ఆప్తః కిం తు యుష్మాకం ఆప్తః స్యాత్ ఇతి నిశ్చయం అహమ్” ఇతి జామాతా ప్రత్యవదత్ । తే చ అస్మద్ ఆప్తః బన్ధుః వా నాయం ఇతి ప్రత్యవాదిషుః ।
ఏవం ఏతేషాం స్వతత్త్వవిచారప్రవృత్తి ఉన్ముఖతాం ఇఙ్గితేన అభిజ్ఞాయ “న ఇతః పరం అత్ర అవస్థాతుం అస్మాభిః న శక్యమ్” ఇతి మనసి మన్వానః తాన్ అనాపృచ్ఛ్య ఏవ యత్రక్వాపి జామాతృసఖః పలాయితః ఇతి ।
అతః జామాతృసఖవత్ మనః అపి అవిచారదశాయాం అధికరోతి । విచార్యమాణే మనః తత్త్వే చిదచిదుభయపక్షేపి అసమ్భవాత్ తన్నాస్తి ఏవ అలీకవత్ ఇతి భావః ॥ ౧౭॥

నను మనసో అలీకవత్ అసత్వే ప్రతియోగిప్రసిద్ధేః అభావాత్ నిషేద్ధుం విచారయితుం వా నైవ శక్యతే ఇతి ఆశఙ్క్య అవిచారదశాప్రసిద్ధాం మనస్థితిం లక్షణప్రమాణాభ్యాం ఉపవర్ణయతి -

వృత్తయస్త్వహం వృత్తిమాశ్రితాః । వృత్తయో మనో విద్ధ్యహం మనః ॥ ౧౮॥

వృత్తయ ఇతి । వృత్తయో మనః ఇతి మనసః లక్షణమ్ ।
కామసఙ్కల్పాదివృత్తయః అనన్తాః । వృత్తయః సఙ్కల్పాః ఉచ్యన్తే ।
న తద్ అతిరిక్తం మనసః తత్త్వం అస్తి । తాః చ జడా అపి చిత్సమ్బన్ధాత్ తప్తాయగోలకవత్ చేతనా ఉపలక్ష్యన్తే । ఏతాశ్చ వృత్తయో దేహాది-అభిమానాఖ్యం అహఙ్కారం ఆశ్రిత్య విజృమ్భన్తే ।
మిథ్యాభూతదేహాది-అభిమానేన నిమిత్తేన ప్రథమం ఉత్థీయమానా వృత్తిః ఏవ అహఙ్కారః ఇతి భణ్యతే । సా చ సర్వానర్థహేతుత్వాత్ భవబన్ధినీ । పరమార్థః తు జడాజడయోః అజ్ఞానతత్సాక్షిణోః అన్తరాళికం సాభాసం తత్త్వ అన్తఃకరణం ఏకం ఏవ జీవ-బుద్ధి-మనః-చిత్త-అహ్ఙ్కారాది నానానామభిర్వ్యవహ్రియతే ।

జీవనాత్ జీవః ఇతి దేహాదౌ అహం అభిమానాత్ అహఙ్కారః ఇతి నిశ్చయాత్ బుద్ధిః ఇతి సఙ్కల్పాత్ మనః ఇతి స్మరణాత్ చిత్తం ఇతి చ అజ్ఞానాంశేన ప్రకృతిః ఇతి చ ఏకం ఏవ తత్త్వం ఔపాధికనానాసంజ్ఞాభిః శ్రౌతానాం ప్రక్రియా । తత్త్వదర్శిభిః వ్యాసాదిమునీన్ద్రైరపి అన్తఃకరణతత్వం ఏవమేవ వ్యవస్థాపితమ్ । గౌతమాదికృతతన్త్రానుసారిణః తు స్వస్వబుద్ధ్యనుసారేణ అహఙ్కారాది అన్తఃకరణ తత్త్వం అన్యథా అన్యథా వ్యాచక్షతే । తత్ర గౌతమీయాః అహఙ్కారః ద్రవ్యవిశేషః విభుః జీవః । తజ్జ్ఞానకారణం మనో అణుప్రమాణమ్ । బుద్ధిః తు జీవగుణః । సా చ అత్రిక్షణావస్థాయిని ఇతి వర్ణయన్తి । సఙ్ఖ్యాశ్చ మూలప్రకృతికార్యభూతా బుద్ధిః మహతత్వమ్ । అహఙ్కారః చ తత్కార్యః తత్త్వాన్తరమ్ । మనః తు ఏకాదశ-ఇన్ద్రియ-అన్తర్గతం ఇతి సిద్ధాన్తయన్తి । జైమినీయమతానుసారిభిః చ కైశ్చిత్ మనో విభుద్రవ్యం ఇతి । అన్యైశ్చ అన్నమయం ఇతి । అహఙ్కారశ్చ జడజ్ఞానోభయాత్మకః । స ఏవ జీవాత్మా । తస్య చిదంశో బుద్ధిః ఇతి నిరూపయన్తి । పాఞ్చరాత్రం అతీయైః చ వాసుదేవాఖ్యాత్ పరమాత్మనః సఙ్కర్షణాఖ్యః జీవః సః ఏవ అహఙ్కారః తస్మాత్ ప్రద్యుమ్నాఖ్యం మనః తతో అనిరుద్ధాఖ్యా బుద్ధిః చ ఆజాయతే ఇతి సఙ్గిరన్తే । చార్వాకాః చ కాయస్య చైతన్యగుణో యః సః ఏవ బుద్ధిః । కాయః ఏవ అహఙ్కారః స ఏవ ఆత్మా । తస్య పూర్వాపరపరామర్శః మనః ఇతి వదన్తి । ఆర్హతైః చ మధ్యమపరిమాణః చిద్రూపః జీవాః అస్తికాయః ఏవ అహఙ్కారః । తస్య విషయాభిలాషః మనః । విషయవిజ్ఞానం చ బుద్ధిః ఇతి వ్యవస్థాప్యతే । బౌద్ధః తు ఆలయవిజ్ఞానధారా క్షణికీ బుద్ధిః । స ఏవ ఆత్మా । అహఙ్కారశ్చ ప్రవృత్తివిజ్ఞానాత్మకః । బుద్ధేరేవ బాహ్యవిషయాకారపరిణామః మన ఇతి నిశ్చీయతే । ఏతాః చ వాదివికల్పనాః స్వకపోలకల్పితాః ప్రమాణమూర్ధన్య-ఉపనిషద్సమ్మతాః న భవన్తి । అతః ఏవ భగవాన్ శ్రీరమణః ప్రామాణికం ఔపాధికం సంజ్ఞాభేదం వృత్తయో మనః ఇతి ప్రథమం అఙ్గీకృత్య విద్ధి అహం మనః ఇతి పశ్చాత్ ఏకత్వం ఉపదిశతి । అతః అహన్త్వం ఏకం ఏవ ఆస్తే । వృత్తయో ద్వివిధా భవన్తి । అహంవృత్తిః ఇదంవృత్తిః ఇతి । బుద్ధీన్ద్రియాది సర్వవృత్తయః ఇదంవృత్తౌ అన్తర్భూతాః । ఇదమాకారవృత్తీనాం సర్వాసాం అహమాకారవృత్తి ఏవ మూలస్కన్ధః । ప్రథమత్వాత్ । అజ్ఞానతాదాత్మనః చిత్తః దేహాది-అభిమానీ అహఙ్కారః ఏవ ప్రథమం ఉదేతి । తద్ అనన్తరం చిత్త బుద్ధ్యాది-దృశ్యసంవేదనాత్మికా ఇదంవృత్తయః ప్రాదుర్భవన్తి । ఉత్తమపురుష-అభావే న ప్రథమ మధ్యమౌ సమ్భవతః । అతః అహఙ్కార ఏవ

సర్వస్య మాయామయస్య ప్రపఞ్చస్య మూలప్రదేశః । అహఙ్కారస్య ఇదంవృత్తిషు అభిమానః ఏవ మమతా ఇతి నిరుచ్యతే । విచారేణ అహఙ్కారత్యాగే మమతాత్యాగః సులభః భవతి । అతః అహం అర్థవిచారః కర్తవ్యః ॥ ౧౮॥

నను అమూర్తత్వేన అహఙ్కారస్య కథం దాహః
వా త్యాగః వా సమ్పాదయితుం శక్యతే ఇతి ఆశఙ్కాయాం
అహంవృత్తిమూలస్థాన-అన్వేషణాఖ్యవిచారజనితస్వాత్మసంవిత్-బలేన తద్దాహః
అతిసుకరః ఇత్యాహ -

అహమయం కుతో భవతి చిన్వతః । అయి పతత్యహం నిజవిచారణమ్ ॥ ౧౯॥

అయమహమితి । అహంవృత్తిరూపోఽహఙ్కారః కుతః కస్మాత్ ఉద్భవతి ఉద్గచ్ఛతి ఇతి చిన్వతః విచారయతః పుంసః అయం అహఙ్కారః పతతి తద్ ఉత్పత్తిస్థానే వినశ్యతి । ఇదం నిజవిచారణం ఆత్మవిచారః ఇత్యర్థః । అయి ఇతి విచారసుకరతా-ద్యోతనార్థం శిష్యం ప్రతి అనునయోక్తిః । తదుక్తమ్ -

"రాజన్ ! స్వాత్మవిచారోఽయం కోఽహం స్యాం ఇతి రూపభృత్ ।
చిత్తదుర్ద్రుమబీజస్య దహనే దహనః స్మృతః ॥ ఇతి

అయం భావః - యథా అహమ్భావలక్షణాత్ కారణాత్
మన-ఆదిలక్షణస్సంసార-అఙ్కురో జాయతే తథా అహమ్భావస్య అపి కారణం
"కిమ్" ఇతి శాస్త్రప్రమాణతః విచారణీయమ్ । తతశ్చ చిద్రూపః ఆత్మా
ఏవ తత్కారణం ఇతి నిశ్చీయేత । దేహాది-అహఙ్కారాన్తాః సర్వే అపి అధ్యాత్మికా
అర్థాః చ అనృతాః అనాత్మానః । అతః తేషాం స్వతః సేద్ధుం అశక్యత్వాత్
తద్-విలక్షణ-ఆత్మ-అధ్యాసాత్ సిద్ధౌ మిథ్యాత్వం ఉపగన్తవ్యమ్ । సంవిద్రూపః
ఆత్మా మూషానిషిక్త-ద్రుతతామ్ర ఇవ శరీరాది-ఆకారేణ అహం ఇతి ప్రతిభాసతే ।
శరీరాదౌ అహన్త్వవేదనం చ న వాస్తవమ్ । అమూర్తస్య మూర్తదేహాదిసమ్బన్ధస్య
వాస్తవత్వ అసమ్భవాత్ । ఏవం దేహాదౌ అహం ఇతి తాదాత్మ్య-అభిమానలక్షణస్య
అహమః కారణం కిం ఇతి వివేకదశా పర్యాలోచనీయమ్ । అన్తతః అహన్త్వం
అసత్కల్పం వినశ్యతి । ఇదంవృత్తిపరిత్యాగేన అహమ్వృత్తేః మూలస్థానే
మార్గితే సాపి కతకరజోవద్ హి నశ్యతి । దేహేన్ద్రియాదిషు అభిమానాఖ్య
అహఙ్కారవృత్తివినాశే అనహన్తా స్యాత్ ఇతి ఇదం ఏవ ఆత్మవిచారణం ఇతి ।
తథా చ వాసిష్ఠే -

"నాహన్త్వం లభ్యతే రామ ! బుద్ధ్యా సమ్యఙ్ నిఏరీక్షతామ్ ।
అసదేవ కుతోప్యేతత్-బాహ్యాలక్ష ఇవోదితమ్ ॥ "

“కోఽహం కథమిదం చేతి విచారేణైవ నశ్యతి ।
నాహమిత్యేవ నిర్వాణం కిమేతావతి మూఢతా ॥ ” ఇతి ।
“కోఽహం కథమిదం దృశ్యం కో జీవః కిం చ జీవనమ్ । ”
జీవితం భువనం వాపి తతోఽహమితి నశ్యతి ॥ ” ఇతి చ ।

“యదా యదా దేహాదౌ అహమ్భావోదయః స్యాత్ తత్సమకాలం ఏవ తత్ర తత్ర అనహన్త్వబుద్ధిః ఉత్పాదనీయా । ఏవం పునః పునః సావధానం ఉపస్థాపితేన అనహమ్భావభావనేన అహమ్భావవినాశః కర్తవ్యః ఇతి భావః ॥

ఏవం అహమః మూలాస్థాన-అన్వేషణేన అహన్తావినాశకథనేన జగన్నాశః అపి సూచితః । అహన్తామూలత్వాత్ జగతః । పూర్వం సమాధి-అభ్యాసేన మనోనాశః “నష్టమానసోత్కృష్టయోగినః” ఇతి అత్ర కథితః ఇతి భేదః ॥ ౧౯॥

నను లోకే అహఙ్కారస్య ఆత్మతయా ప్రసిద్ధత్వాత్ తన్నాశే స్వాత్మనాశాపత్యా నైరాత్మ్యాపత్తిః స్యాద్ ఇతి శఙ్కాయాం ఆహ -

అహమి నాశభాజ్యహమహన్తయా । స్ఫురతి హృత్స్వయం పరమపూర్ణసత్ ॥ ౨౦॥

అహమితి । అహమి అహఙ్కారే నాశభాజి సతి కోఽహం కుతోఽహం ఇతి విచారజనితసాక్ష్యహఙ్కారవివేకవిజ్ఞానేన సమూలకాషం కషితే సతి హృత్ సర్వోపసంహారాధిష్ఠానం పరమపూర్ణసత్ నిరతిశయబృహత్వరూపం సద్వస్తు అహమ్ - అహం తయా వినష్ట-అహఙ్కారాత్ విలక్షణ అహన్తయా స్వయం ప్రయత్నం వినా స్వయం ఏవ స్ఫురతి ప్రకాశతే । తథా చ ఆత్మనో నాశః సమ్భవతి । అహేయస్వభావత్వాత్ । సాక్ష్యాత్మభిన్నస్య పరిచ్ఛిన్నస్య దేహమాత్ర-అహమ్భావస్య వినాశే అపి తాదృగ్ అహమ్భావనాశోపలక్షితం పరాహమ్భావరూపం పరమార్థ సచ్చిద్రూపం వస్తు న నశ్యతి ఇతి భావః ।

అత్ర అహఙ్కారత్రయం భగవతా ఉపదిష్టమ్ । తస్య అయం ఆశయః । దేహపరిచ్ఛిన్నః అహఙ్కారః నాశప్రతియోగితయా నిర్దిష్టః ప్రథమః । దేహాదిపరిచ్ఛేదవిహీనః సర్వపదార్థవికారాత్మనా భాసమానో అహఙ్కారో ద్వితీయః । అవస్థాత్రయాది సర్వపదార్థసారభూతః సర్వకారణీభూతః సర్వదా ఏవ హృది సంస్థితః అఖణ్డాద్వయసన్మాత్రస్వరూపః తృతీయః అహఙ్కారః । అహన్తయా ఇతి ఉపలక్షణే తృతీయా । తథా చ అయం అర్థః సమ్పద్యతే । అహఙ్కారద్వయం అపి వినాశ్య సర్వ-అహఙ్కారనాశ-అవధిభూతతయా పరిశిష్యమాణం నిరహమ్భావం పూర్ణసన్మాత్రం స్ఫురతి ఇతి । న కేవలం ; తాదృక్సన్మాత్రస్ఫురణం

ధర్మాధర్మాదివద్ అలౌకికం కిన్తు సర్వప్రత్యక్షానుభవసిద్ధం ఏవ ఇతి వక్తుం స్ఫురతి ఇతి స్వానుభవసిద్ధిః ఉక్తా । సర్వదృశ్యసమష్ట్యభిమన్తారం దేహేన్ద్రియాది-వ్యష్టి-అభిమానినం అహఙ్కారం చ స్వాత్మవిచారజన్యబోధేన నిర్మూలనం కృత్వా పరిశిష్టచిన్మాత్రస్థితిః ఏవ శ్రేయస్కరీ ఇతి భావః ॥ ౨౦॥

అహన్తానాశ-ఉపలక్షితచైతన్యస్య వ్యపదేశ్యతాం అహమ్పదలక్ష్యత్వబోధనద్వారా విశదయన్ పూర్వసూచితం అహఙ్కారత్రయం అపి స్పష్టయతి -

ఇదమహం పదాభిఖ్యమన్వహమ్ । అహమి లీనకేఽప్యలయసత్తయా ॥ ౨౧॥

ఇదమితి । అహమి దేహాభిమానాత్మకాహఙ్కారే లీనకే అపి వినష్టే అపి అన్వహం సమష్ట్యహఙ్కారాత్ అను అనన్తరం అలయసత్తయా అవినశ్వరసద్రూపతయా అహమ్పదాభిఖ్యం అహమ్పదలక్ష్యార్థం ఇదమ్ (ప్రకృతమ్) స్వప్రకాశాపరోక్ష-చిన్మాత్రం వస్తు స్ఫురతి । విచారజన్యజ్ఞానేన దేహాదిపరిచ్ఛిన్నాహఙ్కారాధ్యాసస్య యో వినాశః ప్రాక్ ఉక్తః స ఏవ “అహమిలీనకేఽపి” ఇత్యనేన వర్ణితః । సమష్ట్యహఙ్కారశ్చ హిరణ్యగర్భః ఇత్యుచ్యతే । వ్యష్ట్యహఙ్కారస్య కల్పితత్వేన వినాశ్యత్వం ఇవ సమష్ట్యహఙ్కారాత్మనో హిరణ్యగర్భస్య అపి కల్పితత్వమేవ । సమష్ట్యహఙ్కారభావం ఆపన్నస్య పరమేష్ఠిత్వమ్ । ఇదం అపరబ్రహ్మరూపం ఇతి సిద్ధాన్తః । పరమార్థదృష్టౌ తు న పరమేష్ఠీ జీవః జగద్వా కిఞ్చిత్ అస్తి । బ్రహ్మైవ సద్రూపం పూర్ణం అవశిష్యతే । తచ్చ దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యమితి ద్యోతయితుం ఏవ పూర్వం పరమపూర్ణసత్ ఇతి పూర్ణాత్వాంశే పరమత్వవిశేషణం దత్తమ్ । అత్రాపి అన్వహం ఇతి సర్వాత్మక-అహఙ్కారస్య అపి హేయత్వం ఏవ ఉక్తమ్ । తస్య సప్రపఞ్చత్వాత్ । వ్యష్టిసమష్ట్యాదిసర్వప్రపఞ్చ-అతీతః యో అహఙ్కారః స ఏవ ఉపాదేయః । సత్తయా సర్వదా స్ఫురణాత్ । అతః ఏవ సుషుప్తౌ వ్యష్టిసమష్ట్యహఙ్కారద్వయవినాశే సత్యపి సద్రూప-ఆత్మానుభవశ్చ సర్వలోకప్రతీతః । తదానీం ఆత్మనాశస్య న కేనాపి అభ్యుపగన్తుం శక్యత్వాత్ । “అవినాశీ వా అరే అయం ఆత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా” ఇత్యాది శ్రుతేః । సుషుప్తౌ విశేషవిజ్ఞాన-అభావే అపి నిర్విశేషస్వరూపచితః నాసత్వమ్ । అహమ్పదాభిఖ్యత్వం అవ్యపదేశ్యస్య ఆత్మనః కాల్పనికం ఏవ । ఇదన్త్వవ్యావృత్తిరూపం ప్రవృత్తినిమిత్తం చ పురస్కృత్య ఏవ సద్బ్రహ్మాదిశబ్దాభిధేయత్వం అపి । న వస్తువృత్తేన । అతః

అహన్తానాశే న కేనాపి శబ్దేన తత్కాలస్ఫురితం వస్తు వ్యపదేష్టుం శక్యతే । మహాసముద్రే విలీనస్య సైన్ధవస్య ఇవ వ్యపదేశ్యత్వం ఏవ తదా భవతి । ఏతేన సర్వవిధ-అహన్తావధికద్వైతప్రపఞ్చోపశమోలక్షితబ్రహ్మభావేన అవస్థానం విచారజనితత్వజ్ఞానం అన్తరా న సమ్భవతి ఇతి భావః ॥ ౨౦॥

అహమయం కుతో భవతి చిన్వతః ఇతి అహమో మూలస్థానాన్వేషణం ఉక్తమ్ । తద్ అన్వేషణప్రకారం ఉపదిశతి -

విగ్రహేన్ద్రియ ప్రాణధీతమః । నాహమేకసత్తజ్జడం హ్యసత్ ॥ ౨౨॥

విగ్రహేతి । విగ్రహః పాఞ్చభౌతికం స్థూలశరీరం ఇన్ద్రియాణి జ్ఞానేన్ద్రియకర్మేన్ద్రియాణి దశ మిలితాని ప్రత్యేకం వా ప్రాణః జీవనహేతవో దశ వాయవః ధీః మనః చిత్తం అహఙ్కారః ఇతి అన్తఃకరణం ధీపదేన గ్రాహ్యమ్ । తమః అవ్యాకృతమాయా అవ్యక్త-అజ్ఞానాదిపదాభిధేయం వస్తు చ, నాహం అహమ్పదాభిఖ్యః పూర్వోక్తః చిదాత్మా న భవతి । తత్ర హేతుః- జడం ఇతి । అన్యాధీనప్రకాశత్వం ఏవ జడత్వమ్ । తథా చ దేహాది అవ్యక్తాన్తా అనాత్మానః జడత్వాత్ అనుమానం ఏకం ప్రమాణం ఉక్తం భవతి । న చ జడత్వ అసిద్ధిః । దేహాదిజాడ్యస్య ప్రకృతిసిద్ధత్వేన అపహ్నోతుం అశక్యత్వాత్ । అతః స్వరూపసిద్ధయే స్వసాక్షిభూతంస్వప్రకాశచిద్రూపం తత్త్వం అపేక్షతే ఇతి అన్యాధీనప్రకాశత్వం అవ్యాహృతం దేహాదేః । అతః నాహమ్పదలక్ష్యార్థాః తే భవన్తి ।

నను విగ్రహేన్ద్రియాదయః ప్రకాశమానాః సన్తః ప్రత్యక్షతః అనుభూయన్త । నైయాయికప్రభృతయః దర్శనకృతశ్చ ప్రకాశమానతయా సదాత్మత్వం తేషాం అభిమన్యన్తే । అతః కథం అప్రకాశమానత్వేన తేషాం అనాత్మత్వం వ్యవస్థాపయితుం శక్యతే ఇతి చేత్ । న । చిత్యచిదాత్మసన్నిధానాభావే విగ్రహాదీనాం ప్రకాశమానతా అసమ్భవాత్ । సుషుప్తౌ విగ్రహాదిప్రకాశ-అభావేన ఆత్మాభావప్రసఙ్గాచ్చ । న చ ఇష్టాపత్తిః । కృతహానాకృతాభ్యాగమ ప్రసఙ్గాత్ । అతః సుషుప్తేః ప్రాక్కాలీన ఆత్మా ఏవ పశ్చాద్ అపి అనుస్యూతతయా వర్తతే ఇతి ఉపేయమ్ । భిన్నత్వే చ ప్రత్యభిజ్ఞా అనుపపత్యాదయః దోషాః పరస్సహస్రం సమ్భవేయుః । నైయాయికప్రభృతయః తు నిత్యసాక్షిప్రకాశం ఆత్మానం అజానానా ఏవ పరప్రకాశ్యస్య అనిత్యవిజ్ఞానస్య దేహేన్ద్రియాది అన్యతమస్య ఆత్మత్వం మన్యన్తే । అతః తే భ్రాన్తాః ఏవ ।

నను దేహేన్ద్రియాదిషు సత్వం భాసతే । అతః సత్తావత్వాత్ తే కథం అనాత్మానః ఇతి

శఙ్కాయాం తేషాం సత్వమ అపి చిదాత్మసత్తాధీనం ఏవ ఇతి చిద్విభిన్నత్వం ఇవ సద్భిన్నత్వం వ్యవస్థాపయితుం అనుమానాన్తరం ఆహ - ఏకసద్ ఇతి । దేహేన్ద్రియాదయః న ఏకసత్ ఇతి పృథక్ అన్వయో బోధ్యః । ఏకం అఖణ్డం సత్ సత్తాసామాన్యం ఇత్యర్థః । తథా చ దేహాదయః న అఖణ్డసన్మాత్ర ఆత్మరూపా భవితుం అర్హన్తి । కుతః ఇతి ఆకాఙ్క్షాయాం హి అసత్ ఇతి హి యస్మాత్ దేహేన్ద్రియాదికం సద్భిన్నమ్ తస్మాత్ ఇత్యర్థః । తథా అయం అర్థః సమ్పన్నో భవతి । దేహేన్ద్రియాదయః ఆత్మానః సద్భిన్నత్వాత్ । న ఖలు ప్రకాశమానత్వమాత్రం దేహేన్ద్రియాదేః సత్వం అవగమయతి; రజ్జుసర్పమరీచ్యుదకాదీనాం అపి ప్రకాశమానత్వేన సత్త్వాపత్తేః । న చ రజ్జుసర్పాదీనాం ఆరోపితత్వేన ప్రకాశమానత్వే అపి న సత్త్వమ్ అఙ్గీకర్తుం శక్యతే । దేహేన్ద్రియాదీనాం అనారోపితత్వాత్ ప్రకాశమానత్వప్రయుక్తం సత్వం అవశ్యం అఙ్గీకార్యం ఇతి వాచ్యమ్ । దేహేన్ద్రియాదీనాం అపి చిదాత్మని అధ్యాసేన రజ్జుసర్పాదివద్ ఆరోపితత్వాత్ । దేహేన్ద్రియాదీనామ్ అత్యన్త-అసత్వే ప్రకాశమానత్వ అయోగః । తేషాం ఆత్యన్తికసత్త్వే చ అప్రకాశమానత్వ అయోగః । తథా చ బాధ్యమానత్వ అయోగః స్యాత్ ఇతి న సత్వం నాపి సదసత్వం పరస్పరవిరోధాత్ ఇతి అనిర్వాచ్యత్వం ఏవ విమృశ్యమానే సిద్ధ్యతి । చిదాత్మా ఏవ పరమార్థసద్రూపః । సత్త్వేనైవ నిర్వాచ్యః సః । అబాధితస్వయమ్ప్రకాశతా ఏవ సత్తా భవతి । సా చ స్వరూపం ఏవ ఆత్మనః । న తు తద్ అతిరిక్తా భవతి । సత్తాసామాన్య-అర్థక్రియాకారిత్వాదికం నైయ్యాయికాదిభిః అభ్యుపగమ్యమానం సర్వం ఆత్మసత్తాధీనసత్తాకత్వాత్ అలక్షణం ఏవ । న ఏకసత్ ఇతి అనేన ఏకసత్తావాదం అనుస్మారయతి భగవాన్ । తజ్జడం హ్యసత్ ఇతి అనేన దేహేన్ద్రియాదిప్రపఞ్చస్య అత్యన్త అసత్వపక్షం అపి సంసూచయతి ।

వ్యావహారికదృష్ట్యా భ్రాన్తిప్రాప్త-అహమ్పదాభిధేయత్వం దేహేన్ద్రియాదీనాం నిషిధ్యతే । తేషు అహన్త్వభ్రమనివృత్తిం వినా అహమః మూలాన్వేషణస్య అశక్యసమ్పాదత్వాత్ । చార్వాకాదయః హి వాదినః విగ్రహాదీనాం ఏవ అహమ్ప్రత్యయగమ్యత్వం ఉరరీకుర్వన్తి । తదపి అనుచితం ఇతి నిరూపణీయమ్ । కోఽహం కుతోఽహం ఇతి విచారః సంశయపూర్వకః ఏవ । స చ వాదివిప్రతిపత్తి-అధీన ఇతి తత్ అభిమతపక్షాణాం అసాధుత్వనిరూపణం అపి ప్రస్తుత-ఉపష్టమ్భకతయా జిజ్ఞాసు-ఉపయోగితయా చ భగవతా కృతమ్ । న పునః పరమతనిషేధవ్యాసినతయా ఇతి బోధ్యమ్ ।

కిఞ్చ అజ్ఞానాద్ అనాదికాలాత్ ఆరభ్య భ్రాన్త్యా ప్రసక్తమనాత్మదేహాదౌ ఆత్మభ్రమం అధ్యారోపాపవాద-న్యాయమం ఆశ్రిత్య అపవదితుం విగ్రహాది అనాత్మత్వం భగవాన్

వ్యవస్థాపయతి । వ్యవహారదృష్ట్యాధ్యారోపః పరమార్థదృష్ట్యా అపవాదః ।
ఉపదేశాదివ్యవహారార్థం ఏవ వ్యవహారపరమార్థదృష్టిసమ్మేళనం
అపి అఙ్గీక్రియతే । ఏతత్ దృష్టిపరికల్పనమూలకం ఏవ సత్తాత్రైవిధ్య
కల్పనం అపి । ఘటాదయో వ్యావహారికాః । రజ్జుసర్పాదయః ప్రాతిభాసికాః ।
వన్ధ్యాపుత్రః శశశృఙ్గాదయః తు అత్యన్త అసన్తః ఇతి చైవం
అవాన్తరవైలక్షణ్యకల్పనం అపి అజ్ఞబోధనార్థం ఏవ । పరమార్థతః
తు దేహాదయః వా రజ్జుసర్పాదయః వా శశవిషాణాదయః వ సర్వేఽపి
వికల్పనామాత్రతయాఽత్యన్త అసన్తః ఏవ । అతః ఏవావిగ్రహాదీనాం అత్యన్త అసత్వం
వైజ్ఞానికదృష్ట్యా భగవతా "తజ్జడంహ్యసత్ ఇతి" ప్రతిశ్రుతమ్ ।
తత్త్వవిదో భగవతః శ్రీరమణస్య తత్త్వదృష్ట్యా దేహేన్ద్రియాదికం
జగదఖిలం ఆత్మరూపం ఏవ ఇతి శశశృంఙ్గసమానం అసద్ ఏవ భవతి ।
ఏవం అసతః జగతః ఆత్మసత్తయా సత్వకల్పనే చ ప్రాతిభాసికవ్యావహారికాదిషు
వస్తుషు త్రిషు అపి సమానత్వేన సత్తాత్రైవిధ్యకల్పనాయాః న అవకాశః ఏవ ।
అఖణ్డసద్రూపాత్మదర్శనే జాతే దేహేన్ద్రియాదేః జగతః జగత్వమేవ వినశ్యతి ।
తత్సర్వం ఆత్మని తిరోభవతి । తన్మాత్రం చ తత్త్వతో న భిద్యతే ।
ఇదం ఏవ అభిప్రేత్య "స్ఫురతి హృత్స్వయం పరమపూర్ణసత్" ఇతి
దేహేన్ద్రియాదిభేదప్రతిభాసశూన్యం ఆత్మజ్ఞానం విచారఫలతయా ప్రాగ్
అభిహితమ్ । ఏవం చ విగ్రహాదికార్యకరణసఙ్ఘాతే నాఽహం నాఽహం ఇతి
విచారేణ నిషిద్ధే మిథ్యా-అహఙ్కారబాధేన పరిశిష్ట-అఖణ్డసద్రూప అహం
స్వరూపబోధః పర్యవస్యతి ఇతి భావః । విగ్రహేన్ద్రియప్రాణధీతమః ఇతి
నపుంసక -ఏకవద్భావః ॥ ౨౨॥

పరమపూర్ణసత్ అలయసత్తయా ఏకసత్ ఇతి నిరహమ్భాకాలీనస్య అహమః తస్య
చ స్ఫురతి ఇతి స్ఫురణక్రియాశ్రయత్వం అపి ఆవేదితమ్ । అతః భవతి సన్దేహః
సత్వభాసకం స్ఫురణాన్తరం అస్తి న వా ఇతి । అస్తి చేద్ జడత్వప్రసఙ్గః, నాస్తి
చేత్ అసత్వ ఆపత్తిః ఇతి ఇమం సంశయం పరిహర్తుం సచ్చితోః అభేదం ఆహ -

సత్వభాసికా చిత్క్వవేతరా । సత్తయా హి చిత్ చిత్తయాహ్యహమ్ ॥ ౨౩॥

సత్వభాసికేతి । ఆత్మసత్వస్య భాసికా ప్రకాశప్రయోజికా ఇతరా అన్యా చిత్క్వ
అస్తి । న కుత్రాపి అస్తి ఇత్యర్థః । సత్త్వభాసకచిత్ అన్తరం నాస్తి ఇతి యావత్ ।
కుత ఇతి అపేక్షాయాం ఆహ - సత్తయా ఇతి । హి యతః సత్తయా సత్వేన ఏవ
చిద్భవతి । చిత్తయా ఏవ హి అహం సద్భవతి । సచ్చితోః అభేదాత్ ఇతి భావః ।

సత్వభాసకచిద్-అన్తరం అస్తి చేద్ తాదృక్ చిద్ అన్తరసత్వభాసకచిత్ అన్తరం అఙ్గీకర్తవ్యమ్ । ఏవమేవ తస్య తస్య అపి స్యాత్ ఇతి అనవస్థా దుర్వారా । అతః సద్ ఏవ చిద్ చిద్ ఏవ సత్ ఇతి స్వీకార్యమ్ । తథా చ సత్వం స్వయమ్ప్రకాశమానత్వం ఏవ । ఆత్మనః సర్వవిశేషరహితత్వాత్ సత్తా సామాన్యరూపత్వం ఏవ, నతు సత్తాశ్రయత్వమ్ । ఏవం చిత్వం అపి సవితృప్రకాశవద్ ఆత్మస్వరూప-అవ్యరిక్తం ఏవ, న తు జ్ఞానక్రియాశ్రయత్వమ్ । జ్ఞాతృత్వం తు ఆత్మనః బుద్ధ్యాది-ఔపాధికం ఏవ । ఏవం చ న అనవస్థాదిదోషప్రసఙ్గః । ఆత్మనః సచ్చిదంశయోః ఏవ దేహాదిప్రపఞ్చేషు భానం న స్వతః తేషు సత్వభానే సిద్ధ్యతః । జడత్వాత్ అనిర్వచనీయత్వాత్ అసత్వాత్ చ । “అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్” నైవేహ కిఞ్చన అగ్రే ఆసీత్ ఇత్యాదిశ్రుత్యా ప్రత్యక్షాది అనుభవేన చ దేహేన్ద్రియగగన-పవనాదిప్రపఞ్చస్య ఆద్యన్తయోః అసత్వం అవగమ్యతే । మధ్యకాలే తేషాం సత్వం ప్రతీయతే । ఆద్యన్తయోః అసద్భూతానాం వర్తమానదశామాత్రే సత్వేన ప్రతిభాసమానానాం దేహేన్ద్రియాదీనాం కదాచిద్ అసత్వం కదాచిత్ సత్వం ఇతి సదసద్ ఉభయరూపత్వం వక్తుం న శక్యతే । సత్వ-అసత్వయోః అన్యోన్య-ప్రతిద్వన్ద్విరూపత్వేన అన్యతరనాశం అన్తరా నివేశన (bringing to rest, fixing) అసమ్భవాత్ । ఏవం చ అవశ్యం అన్యతరప్రణాశే స్వీకర్తవ్యే వర్తమానదశాప్రతీతస్య సత్వస్య ఏవ ప్రణాశః అభ్యుపేయః । తథా చ త్రిషు అపి కాలేషు అసత్వం ఏవ దేహేన్ద్రియాదిప్రపఞ్చస్య సిద్ధ్యతి । న చ ఆద్యన్తయోః ప్రతీతస్య అసత్వస్య ఏవ ప్రహాణం భవతు । ఏవం చేత్ ప్రపఞ్చస్య కాలత్రయేపి సత్వం ఏవ సిద్ధ్యేత్ ఇతి వాచ్యమ్ । ఆద్యన్తయోః చిరతరం అసత్వప్రతీతేః । అతః అచిరప్రతీతమధ్యకాలసత్వస్య ఏవ ప్రహాణం శ్రుతియుక్తి-అనుభవసిద్ధం ఇతి దృశ్యప్రపఞ్చస్య అసత్వం సిద్ధమ్ । “ఆదావన్తే చ యన్నాస్తి వర్తమానే అపి తత్తథా” ఇత్యాది వచనాత్ చ । ఏవం చ ప్రపఞ్చ-అసత్వవాదినాం కేషాఞ్చిద్ ఆచార్యాణాం పక్షః । సత్వాదినాం అఖణ్డసన్మాత్రం సర్వత్ర ప్రపఞ్చే దృశ్యతే ఇతి పక్షః । సోఽపి ఉపపన్నః ఏవ । “సదైవ సోమ్య ఇదమగ్ర ఆసీత్” ఇత్యాదిశ్రుతిభిః ఆద్యన్తయోః సద్రూపత్వం ప్రపఞ్చస్య ప్రతిపాదితమ్ । స్థితికాలే చ ప్రమాణప్రవృత్తౌ సత్యాం సర్వం సత్ ఇతి ఏవ ప్రతీయతే ఇతి అనుభవసిద్ధమ్ । “అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్” ఇత్యాదిశ్రుతియుక్త్యోః చ అనభివ్యక్తసత్తాకత్వప్రతిపాదకతయా చరితార్థత్వేన సత్వశ్రుతియుక్త్యోః అన్యథా ఉపపాదన-అసమ్భవాత్ సదాతనీ-సార్వత్రకీ సర్వవస్తుసత్తా లాఘవాత్ ఏక ఏవ ఇతి యుక్తా । ఏవం

సత్తా-ఏక్యే సిద్ధే ఆదావన్తే చ కారణబ్రహ్మరూపసత్తయా ఏవ ప్రపఞ్చస్య సత్త్వం న తు తత్ అతిరిక్తసత్తాకత్వమ్ । అఖణ్డసత్త సర్వత్ర దృశ్యతే ఇత్యయం సత్త్వవాదినాం అభిమతః పక్షః । పక్షద్వయ అపి క్షోదక్షమం ఏవ । పరన్తు దేశకాలపరిచ్ఛిన్న-అనన్తసత్తా సమవాయార్థక్రియాకారిత్వాదికల్పనం పక్షద్వయబహిర్భూతం సర్వశ్రుతియుక్తివిరుద్ధం అనుచితం ఏవ ।

ప్రపఞ్చస్య సదసత్త్వపక్షద్వయం సప్రయోజనం ఏవ । ఆత్మత్వేన్ కల్పితేషు దేహాదిషు అసత్త్వబుద్ధ్యా ఆత్మత్వనిరాసద్వారా ఐకాత్మ్యదర్శనే ప్రపఞ్చాసత్త్వవాదః ఉపయుజ్యతే । ఏవం సత్త్వవాదోఽపి । కథం ఇతి చేత్ అసద్వాత్ అస్య అన్యార్థత్వేన ప్రపఞ్చస్య నాసత్త్వం మన్తవ్యమ్ । కిన్తు సర్వం సద్ ఏవ । ప్రపఞ్చస్య అసత్త్వస్థాపనార్థం సత్త్వప్రసిద్ధిః వక్తవ్యా భవతి । ప్రపఞ్చే సత్త్వప్రసిద్ధౌ తద్విరోధిత్వాత్ అసత్త్వం న సిధ్యతి । తత్ర సత్త్వ-అప్రసిద్ధౌ చ ప్రతియోగిప్రసిద్ధి-అభావేన తత్ప్రతిరోధక అసత్త్వమ్ సుతరాం న సిధ్యతి । ఏవం సర్వత్ర సత్తయా ప్రతిరుద్ధం అసత్త్వం నిరాస్పదం భవేత్ ఇతి అఖణ్డ-సన్మాత్ర-ఆత్మవస్తుపరిశేషే సిద్ధే దేహాదిప్రపఞ్చాకారస్య పృథక్ అప్రతిభాసమానత్వేన సచ్చిన్మాత్రం అఖణ్డం వస్తు ఏవ అహం ఇతి సాక్షాత్కారాత్ స్వాత్మప్రతిష్ఠాసిద్ధిః ప్రయోజనమ్ । అతః అఖణ్డసచ్చిద్రూపత్వం ఆత్మనః ఏవ న అన్యస్య ఇతి సిద్ధమ్ । ఏవం ఆనన్దత్వం అపి । న ఆనన్దవత్త్వం ఆత్మనః । "విజ్ఞానం ఆనన్దం స్యాత్" యో వై భూమా తత్ సుఖమ్" "ఏష పరమ ఆనన్దః సత్యం జ్ఞానం అనన్తం బ్రహ్మ" ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః ।

తాన్త్రికాః తు ఆత్మనః ధర్మత్వేన సచ్చిదానన్దాన్ కథయన్తి । ఆత్మా సత్త్వధర్మకో వా సద్రూపో వా ఇత్యాదివివాదాత్ ప్రాక్ తాదృక్ వివాదాస్పదీభూతం జడవిలక్షణం అనృతభిన్నం స్వతస్సిద్ధం కిఞ్చిత్ తత్త్వం వాదిభిః సర్వైః అపి అఙ్గీకార్యం అకామేన అపి । అన్యథా స్థిరస్య కస్యచిత్ వివాదకర్తుః అభావే ధర్మత్వాదిసర్వవివాదలోపప్రసఙ్గః । అతః వివాదకర్తృత్వేన వివాదాభిజ్ఞత్వేన వివాదకృతజయపరాజయరూప ఫలభాగత్వేన చ స్థిరః కశ్చిత్ అభ్యుపేయః । స చ న కేనాపి నిరాకర్తుం శక్యతే । నిరాలమ్బనవివాదాసమ్భవాత్ । స చ సచ్చిదానన్దరూపః ఇతి అనుభవసిద్ధత్వేన న కారణాన్తరం మార్గణీయమ్ । ఇదం అనుభవసిద్ధత్వమేవ "చిత్తయా హి అహం ఇతి" భగవాన్ ఆహ । సచ్చిద్రూపః ఆత్మా స్థిరః కశ్చిత్ సర్వైః వాదిభిః అఙ్గీకార్యః ఇతి తదర్థః । అయం విశేషార్థః యది న అభవిష్యత్ తర్హి

“చిత్తయా హి సత్” ఇతి ఏవ ప్రయోగః అభవిష్యత్ । “సత్వభాసికా చిత్క్వవేతరా” ఇతి సత్వస్య చిత్ అన్తరభాస్యత్వప్రతిషేపే సత్త్వాభిన్నచిద్భాస్యత్వశఙ్కాయాం తద్ అపోదనార్థం సత్తయా హి చిత్ చిత్తయా హ్యహం ఇత్యాహ । అయం భావః చిత్స్వరూపలాభః సత్వేన ఏవ । తచ్చ సత్వం చిత్స్వరూపమేవ సేత్స్యతి । సత్వస్య చిద్భిన్నత్వే చితః అసత్వప్రసఙ్గాత్ । న చ ఇష్టాపత్తిః । చిద్ అస్తి ఇతి వ్యవహారవిలోపాపత్తేః । ఏవం సతః స్వరూపలాభశ్చ చిత్తైవ । తచ్చ సత్వం చిదభిన్నమ్ । చిద్భిన్నత్వే సతి సత్స్వరూప-అలాభప్రసఙ్గాత్ । న చ సదంశేన చిత్ చిదంశేన సత్ చ పరస్పరభాస్యభాసకతాం ప్రాప్నోతి ఇతి వాచ్యమ్ । ఆత్మనః నిరంశత్వేన తత్రాంశభేదకల్పనా అనుపపత్తేః । కథం తర్హి నిర్విశేషస్య నిరవయవస్య అతిసూక్ష్మత్వేన అతీన్ద్రియస్య ఆత్మనః సచ్చిద్రూపత్వసిద్ధిః । సచ్చితోః అభేదేన ఏవ స్వయమ్ప్రకాశమానతాఖ్యసత్వస్య ప్రాక్ ఉక్తరీత్యా సిద్ధేః ।

నను నిర్ధర్మకే ఆత్మని కథం స్వయమ్-ప్రకాశమానతారూపసత్వాశ్రయత్వం సమ్భవతి । నిర్ధర్మకత్వభఙ్గాపత్తేః ఇతి చేత్ । న । సద్రూపత్వ ఉక్త్యా ఏవ ప్రత్యుక్తత్వాత్ । నను కథం సచ్చిదాదిశబ్దప్రత్యయవిషయత్వం నామజాతిక్రియాగుణవిహీనస్య నిర్విశేషస్య ఆత్మనః । సర్వే చ శబ్దాః నామజాత్యాదిసమ్బన్ధసాపేక్షం ఏవ అర్థం బోధయన్తి ఇతి నియమః । అతః న చిదాదిశబ్దప్రత్యయవిషయత్వం ఆత్మనః సిధ్యతి ।
“యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ । అనిరుక్తే అనిలయనే ఇతి చ” శ్రుతయః అవాచ్యత్వం ఆత్మనః ఆమనన్తి । అవ్యపదేశ్యస్య చ ఆత్మనః అవ్యపదేశ్యతా కథం ఇతి చేత్ అతద్వ్యావృత్యా ఇతి గృహాణ । జాతిగుణక్రియాకులగోత్రసూత్రవిహీనత్వాత్ అద్వయత్వాత్ అవిషయత్వాత్ ఆత్మత్వాత్ చ
కేనాపి ఇదన్తయా విధిముఖేన వ్యపదేశః సమ్భవతి । అతః సత్ ఇతి అస్య అసత్ న ఇత్యర్థః । చిద్ ఇతి అస్య అచిత్ న ఇత్యర్థః । ఆనన్దం ఇతి అస్య ఆనన్దం న ఇత్యర్థః సిధ్యతి । ఏవం చ అనృతజడదుఃఖాత్మకప్రపఞ్చవ్యావర్తకత్వం ఆయాతి । ప్రపఞ్చస్య అనృతత్వం ప్రాక్ స్థాపితమ్ । “వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్” ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ తత్సిద్ధమ్ । లోకప్రసిద్ధ-అనిత్యజ్ఞప్తిరూపత్వప్రతిషేధేన అపి చిత్వం ఉచ్యతే । నిత్యజ్ఞప్తిరూపం బ్రహ్మ ఇత్యర్థః పర్యవస్యతి ।

“న హి విజ్ఞాతుః విజ్ఞాతేః విపరిలోపః విద్యతే అవినాశిత్వాత్”

ఇత్యాదిశ్రుత్యా విజ్ఞాతృస్వరూపవ్యతిరిక్తనిత్యజ్ఞప్తిసిద్ధేః । తథా చ అనృతజడదుఃఖవ్యావృత్త్యా సద్ ఆదిశబ్దాః ఆత్మానం బోధయన్తి ఇతి ఆకరే విస్తారః ॥ ౨౩॥

ఏవం “మానసం తు కిమ్” ఇతి ఆరభ్య జీవాత్మపరిశోధనం కృతమ్ । తేన చ అయం అర్థః పరినిష్పన్నః । ప్రత్యక్షానుమాన-ఉపమానశబ్ద-అర్థాపత్త్యాదిమాన-అగమ్యత్వాత్ జ్ఞాతుః స్వరూపత్వేన నాస్తి ఇతి అపలపితుం అశక్యత్వాత్ చ పరిశేషతః దేహేన్ద్రియ-అన్తఃకరణాదిప్రత్యాఖ్యానప్రకారేణ స్వయం అన్విష్య తత్సాక్షితయా అవిషయీభూతస్వయమ్ప్రకాశ-సచ్చిదానన్దరూపః ఆత్మా జ్ఞేయః ఇతి । ఏవం జీవాత్మపరిశోధనం కృత్వా తస్య పరమాత్మాభిన్నత్వం కథయితుం పరమాత్మపరిశోధనం ఆహ -

ఈశజీవయోర్వేషధీభిదా । సత్స్వభావతో వస్తు కేవలమ్ ॥ ౨౪॥

ఈశేతి । ఈశజీవయోః ఈశః సర్వజ్ఞం సర్వశక్తం మాయాశబలం సర్వనియామకం చైతన్యమ్ । జీవః కిఞ్చిజ్జ్ఞం కిఞ్చిత్ఛక్తం దేహేన్ద్రియాన్తఃకరణాది-ఉపాధి-అవచ్ఛిన్నం తత్ప్రతిబిమ్బితం వా చైతన్యమ్ । తయోః ఈశజీవయోః వేషధీభిధా వేషః ఉపాధిః తస్య ధీః భ్రాన్తిప్రత్యయః తేన భిదా భేదః భవతి ఇతి శేషః । ఉపాధిభ్రాన్తపరిత్యాగే విచారేణ ఈశజీవయోః సత్స్వభావతః సద్రూపత్వ-అవిశేషణాత్ తేనరూపేణ వస్తు కేవలం అఖణ్డం ఏకం వస్తు శిష్యతే । జీవేశ్వరభేదక-ఉపాధిభ్రమ-అపగమే జీవత్వం ఈశ్వరత్వం ఉభయం అపగచ్ఛతి । అఖణ్డ-సచ్చిద్రూపం అవ్యపదేశ్యం తత్త్వం ఏకం ఏవ శిష్యతే ఇత్యర్థః । భగవతా శ్రీరమణేన జీవేశ్వరజగతాం త్రయాణాం అపి అత్ర మిథ్యాత్వం ఉపదిష్టం ఇతి విస్పష్టం అధిగమ్యతే । అన్యథా వేషకల్పనా-ప్రయుక్తభేదం జీవేశ్వరయోః న ఉచ్యేత । సత్స్వభావతః ఇతి చ । అతః విజ్ఞాయతే తేషాం త్రయాణాం మిథ్యాత్వం తద్ అభిమతం ఇతి । అఖిలవేదాన్తానాం అఖణ్డైకార్థం ఇష్టత్వం చ భగవతా సూచితమ్ । వస్తుకేవలం ఇతి ఉపదేశాత్ । వస్తునః కేవలత్వం చ జీవేశ్వరత్వ-ఉపలక్షిత-అఖణ్డవ్యక్తిమాత్రరూపత్వం ఏవ । న హి జీవేశ్వరయోః అభేదః నామ కశ్చన సంసర్గరూపః స్వీక్రియతే । అపితు జీవత్వ-ఉపాధేః ఈశ్వరత్వ-ఉపాధేశ్చ విచారజనితవిజ్ఞానేన వినాశే అఖణ్డైకసచ్చిన్మాత్ర-వ్యక్తిపర్యవసాయిత్వం ఏవ ।

“తత్త్వమసి” “అహం బ్రహ్మాస్మి” ఇత్యాది శ్రుతేః । అతః సద్వస్తు-ఆశ్రయవిషయాద్ అనాది-అజ్ఞానాత్ ఏవ జీవేశ్వరజగద్విభ్రమో జాయతే ఇతి తేషాం సత్స్వభావత్వనిర్ధారణార్థం అవశ్యం అభ్యుపేయమ్ । కిఞ్చ ఈశజీవయోః వేషధీకృతో భేదః ప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధః । ఉభయానుగతం సత్స్వభావత్వ-ఉపలక్షిత-అఖణ్డవ్యక్తిమాత్రత్వం తు శ్రుతివిద్వద్-అనుభవమాత్రగమ్యమ్ । ఏవం చ ప్రత్యక్షాదినా విరుద్ధస్వభావత్వేన అవగమ్యమానయోః జీవేశ్వరయోః ఏకవ్యక్తిమాత్రత్వం యావత్ ప్రత్యక్షాదీనాం అప్రామాణ్యం న వ్యవస్థాప్యతే తావత్ దుర్ఘటమ్ । చన్ద్రప్రాదేశికత్వాదిస్థలే ప్రత్యక్షాదీనాం యథాభూతార్థా-ఆవేదకత్వ(Making known)-అభావేన తద్-రీత్యా సర్వత్ర తేషాం అనాశ్వాసప్రతిపాదనద్వారా అప్రామాణ్యం అపి పూర్వాచార్యసమ్మతం శ్రీరమణభగవద్-అనుమతం ఇతి చ విశదమ్ ॥ ౨౪॥

ఏవం వేషభ్రాన్తిప్రత్యయమ్-అన్తరా జీవేశ్వరయోః భేద-అనుపలమ్భాత్ ఉపాధిభూతవేషాణాం స్వాతన్త్ర్యేణ సత్తాయాం ప్రమాణ-అభావాత్ ఆవిద్యకత్వే సిద్ధే పరిపూర్ణ-సచ్చిదాత్మా జీవః ఇతి అవధృతం భవతి । ఏవం ఈశోఽపి ఇతి । దేహేన్ద్రియాది-అపోహముఖేన తత్సాక్షితయా తద్-అధిష్ఠానతయా చ నిరుపాధికం బ్రహ్మైవాహం ఇతి నిఖిలవేదాన్త-మూర్ధన్యభూత-మహావాక్యార్థసారసర్వస్వం బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానం ఉపదిశతి -

వేషహానతః స్వాత్మదర్శనమ్ । ఈశదర్శనం స్వాత్మరూపతః ॥ ౨౫॥

వేషహానత ఇతి । వేషహానతః ఈశజీవయోః యో వేషః ఉపాధిః తస్య హానతః ప్రాక్ ఉక్తరీత్యా విచారేణ వినా అసమ్పాదనాత్ స్వాత్మదర్శనం యత్ అఖణ్డసచ్చిదాత్మజ్ఞానం తదేవ ఈశదర్శనం పరమాత్మజ్ఞానం భవతి । తద్ ఉపపాదయతి - స్వాత్మరూపతః ఇతి । వివేకేన శోధితస్య ఈశస్య శోధితస్వాత్మరూపత్వాత్ ఇత్యర్థః । స్వాత్మా చ సర్వేషాం నిత్యసిద్ధః ఇతి స్వ-అభిన్నబ్రహ్మజ్ఞానార్థం న యతనీయమ్ । కిన్తు అజ్ఞానజనితవేషనివృత్యర్థం ఏవ । తత్ర ప్రథమం స్వాత్మనః వేషహానే జాతే పరమాత్మనః వేషహానం అపి సిద్ధ్యతి ఇతి న తద్వేషహానార్థం అపి పృథక్ ప్రయత్నః ఆస్థేయః । స్వాత్మవేషగ్రహణమూలకత్వాత్ ఈశవేషకల్పనస్య । యది స్వాత్మనః వేషగ్రహః అపనీతః భవేత్ తద్ ఈశవేషః వా ఈశో వా జగద్వా కిమపి న స్వరూపసత్తాం లభతే । అతః ఈశదర్శనార్థం స్వాత్మవేషహానం అన్తరా న అన్యా గతిః । ఆత్మా ఏవ బ్రహ్మ ఇతి చ సర్వోపనిషదాం సిద్ధాన్తః ।

స్వాత్మవిచారాపేక్షయా ఈశదర్శనార్థం న అన్యః అస్తి ఉపాయః । స్వాత్మవిచారః ఏవ బ్రహ్మవిచారః ఇత్యుచ్యతే । స్వ-అన్యత్ చేత్ బ్రహ్మవిచారః అపి అన్యః స్యాత్ । స్వ-అన్యత్వే స్వీకృతేఽపి తాదృశస్య బ్రహ్మణః న విచారాపేక్షా భవతి । విచారాత్ ప్రాక్ ఏవ గురూపదేశమాత్రేణ తత్స్వరూపస్య నిర్ణీతత్వేన సంశయ-అసమ్భవాత్ విచారాసమ్భవః । అతః బ్రహ్మ-అభిన్నజీవవిచారః ఏవ జీవ-అభిన్నబ్రహ్మజ్ఞానహేతుః । స్వాత్మదర్శనం ఈశదర్శనం ఇతి దర్శనయోః అభేదకథనేన తద్విషయయోః జీవేశయోః అపి అభేదః సిద్ధ్యతి । స చ అభేదః న జీవత్వ-ఈశ్వరత్వాభ్యాం సమ్భవతి । పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ । కిన్తు స్వాత్మరూపతః పూర్వోక్తసత్స్వభావతః ఇత్యర్థః ॥ ౨౫॥

పరితిష్ఠితం ఆత్మతత్త్వజ్ఞానం సఫలం ప్రతిజానీతే భగవాన్ -

ఆత్మసంస్థితిస్స్వాత్మదర్శనమ్ । ఆత్మనిర్ద్వయాదాత్మనిష్ఠతా ॥ ౨౬॥

ఆత్మసంస్థితిరితి । ఆత్మని సంస్థితిః ఏవ స్వాత్మదర్శనమ్ । న అన్యత్ । కుతః ఇతి చేత్ ఆత్మనిర్ద్వయాత్ ఆత్మనః భేద-అభావాత్ । ఏతత్ ఉక్తం భవతి । ఘటాదిదర్శనం ఇవ స్వాత్మదర్శనం న భవతి । విజ్ఞానస్వరూపత్వాత్ ఆత్మనః । న ఖలు యస్య యత్ స్వరూపం భవతి తస్య జ్ఞానాన్తరవిషయత్వం సమ్భవతి । స్వాత్మని క్రియావిరోధాత్ । జ్ఞానాన్తరవిషయత్వే జ్ఞానస్వరూపభఙ్గ-ఆపత్తేశ్చ । యో హి జ్ఞాతా స ఏవ దర్శనరూపః । తస్య చ సర్వాత్మకత్వాత్ జ్ఞాతుః జ్ఞాతృ-అన్తర-అభావాచ్చ న దర్శనవిషయత్వమ్ । తథా చ శ్రుతిః ।
“విజ్ఞాతారం అరే కేన విజానీయాత్” “స వేత్తి వేద్యం
న చ తస్య అస్తి వేత్తా” ఇత్యాద్యాః । అతః చ ఆత్మభావాపత్తిః ఏవ ఆత్మదర్శనమ్ । స్వాభావికీ ఆత్మభావాపత్తిశ్చ నిత్యసిద్ధా అపి అవిద్యయా అప్రాప్తా ఏవ భవతి । అతః అవిద్యాజనితవిపరీతగ్రహే విద్యయా అపనీతే సా అభివ్యజ్యతే ఇతి ఆత్మదర్శనం ఆత్మా ఆప్తిః వా ఉపచారమాత్రం ఏవ । జ్ఞానేన అజ్ఞాన-తత్కార్యదేహాది-అధ్యాసనివృత్తౌ స్వాభావికీ యా స్వాత్మభావస్థితిః సా ఏవ ఆత్మనిష్ఠతా అపి భవతి । ఆత్మనిర్ద్వయాత్ ఏవ । న అన్యాదృశీ గృహస్థతా ఏవ దేవదత్తస్య । ఆత్మనః అద్వయత్వేన అనన్యత్వాత్ । యథా స్వస్వరూప-అనన్యత్వేన ఆత్మదర్శనం ఆత్మభావప్రాప్తిః ఏవ సమ్భవతి తేన ఏవ హేతునా ఆత్మనిష్ఠతా అపి ఇతి తాదృశః వ్యవహారః అపి ఔపచారికః ఏవ ఇతి భావః । అనేన జీవన్ముక్తస్థితిః అభిహితా కృతకృత్యతా చ సూచితా । నిత్యముక్తస్వభావస్య ఆత్మనః అజ్ఞాన-ఆవరణం ఏవ బన్ధః ఇత్యుచ్యతే ।

జ్ఞానేన తన్నాశః ఏవ ముక్తిః । నష్టే చ అజ్ఞానే దృశ్యమానః వ్యవహారః సర్వోఽపి కౌతుకాయ ఏవ విదుషః ॥ ౨౬॥

నను కుతః ఆత్మసంస్థితః ఏవ ఆత్మదర్శనం ఇతి ఆకాఙ్క్షాయాం ఆహ -

జ్ఞానవర్జితాఽజ్ఞానహీనచిత్ । జ్ఞానమస్తి కిం జ్ఞాతుమన్తరమ్ ॥ ౨౭॥

జ్ఞానవర్జితేతి । జ్ఞానవర్జితా వృత్తిజ్ఞానవర్జితా అజ్ఞానవర్జితా చ యా చిత్ చైతన్యం జ్ఞాన-అజ్ఞానవిలక్షణం జ్ఞానం ఆత్మదర్శనం భవతి । తత్ జ్ఞాతుం అన్తరం భేదః నాస్తి కిమ్ ? న అస్తి ఇత్యర్థః । జ్ఞాతత్వ-అజ్ఞాతత్వవిలక్షణ-జ్ఞప్తిమాత్రస్వభావకం ఆత్మానం అన్యజ్ఞానేన విషయీకర్తుం భేదః నాస్తి ఇతి । జ్ఞానవర్జితత్వ-ఉక్త్యా అజ్ఞేయత్వం ఉక్తమ్ । అజ్ఞానహీనత్వ ఉక్త్యా చ జ్ఞేయత్వం అభిహితమ్ । జ్ఞేయత్వ-అజ్ఞేయత్వ-ఉభయశూన్యకథనేన జ్ఞాతత్వ-అజ్ఞాతత్వవిలక్షణం ఏవ జ్ఞానం ఇతి ఉక్తం భవతి । తచ్చ జ్ఞానం ఆత్మరూపమ్ । అతః జ్ఞాతత్వ-అజ్ఞాతత్వ-ఉభయశూన్యం ఆత్మతత్త్వం వేత్తుం జ్ఞానాన్తరం న సమ్భవతి । జ్ఞానాన్తరం అస్తి చేత్ తేన జ్ఞాతత్వం ఆత్మచైతన్యస్య స్యాత్ । తథా చ చైతన్యభేదాపత్తిః । కిం చ ఆత్మనః జ్ఞాతత్వ-ఆపత్తిశ్చ । జ్ఞాతత్వే చ ఆత్మనః జడత్వవికారిత్వాదయః దోషాః ప్రాదుష్యుః । అన్తరం ఇతి అనేన జ్ఞానాన్తరవిషయతాపాదకభేదః జ్ఞానమాత్రస్వరూపే ఆత్మని నాస్తి ఇత్యర్థః । నిత్యసిద్ధజ్ఞాన-ప్రకాశస్య స్వరూప-అభివ్యక్తౌ జ్ఞానాన్తర-అపేక్షా చ న యుజ్యతే । స్వతఃసిద్ధప్రకాశాత్మత్వాత్ । న ఖలు దీపః స్వస్వరూప-అభివ్యక్త్యర్థం అన్యదీపప్రకాశం అపేక్షతే । నాపి చ జ్ఞానాజ్ఞానవిలక్షణరూప-జ్ఞానాత్ అన్యత్ జ్ఞానం అస్తి । యేన స్వరూపజ్ఞానే అపి అపేక్షేత । తథా చ ఆత్మానం జానామి న జానామి ఇతి ఏతద్ ఉభయవిలక్షణచైతన్య-మాత్ర అవస్థితిః యా పూర్వా ఉక్తా సా ఏవ ఆత్మదర్శనం ఇతి భావః ।

“అన్యదేవ తద్విదితాత్ అథో అవిదితాత్ అధి”
“అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతం అవిజానతామ్”
ఇత్యాది శ్రుతేః ।

కిఞ్చ అత్ర అర్థాన్తరం అపి ।
జ్ఞాతత్వ-అజ్ఞాతత్వ-ఉభయవిలక్షణజ్ఞానైకరసే స్వాత్మని

శాస్త్ర-ఆచార్య-ఉపదేశాదినా లబ్ధే జ్ఞాతుం అన్తరం అన్యత్ వస్తు అస్తి కిమ్ ? ఆత్మవిజ్ఞానేన ఏవ సర్వవిజ్ఞానప్రాప్తేః । కృతకృత్యత్వాచ్చ విజ్ఞేయాన్తరం న అవశిష్యతే ఇతి ।

నను జ్ఞాన-అజ్ఞానవిలక్షణజ్ఞానస్య జ్ఞానార్థం యది జ్ఞానాన్తరం నాస్తి తదా "తత్త్వమసి" "అహం బ్రహ్మాస్మి" "తదాత్మానం ఏవ అవేత్" "ఏతం ఆత్మానం విదిత్వా" ఇత్యాద్యాః శ్రుతయః జ్ఞానాన్తర-అస్తిత్వ-ఆవేదకా నిరర్థికా భవేయుః ఇతి చేత్ । న । అవిద్యాజనితవిపరీతగ్రహణనివృత్త్యర్థం జ్ఞానాన్తర-అస్తితా-ఆవేదకత్వాత్ తాసామ్ । "జానామ్యహం బ్రహ్మ" న జానామి బ్రహ్మ ఇతి అవిద్యయా అన్తః కరణాదిషు లౌకికైః వ్యవహ్రియతే । ఆత్మానం జ్ఞాన-అజ్ఞానవిలక్షణజ్ఞానమాత్రం వివేకతః పృథక్కృత్య అపోహార్థం జ్ఞానస్వరూపస్య అపి జ్ఞానాన్తర-అపేక్షయా ఉపదేశః శ్రుతిషు క్రియతే న పునః స్వభావసిద్ధజ్ఞానస్వరూపప్రకాశనార్థం జ్ఞానాన్తర-అపేక్షా శ్రుతిభిః ఉపదిశ్యతే । అన్తఃకరణాదౌ ఆత్మత్వభ్రాన్తేః అభావే చ జ్ఞానాన్తర-ఉపదేశ-ఆనర్థక్యం ఇష్టం ఏవ । విపరీతగ్రహరూప-నిమిత్త-అభావే నైమిత్తిక-ఉపదేశస్య అపి అసమ్భవాత్ । అతః జ్ఞానాజ్ఞానవిలక్షణ-జ్ఞానాత్మకం స్వరూపం ఇతి సాధు ఏవ । ఏతేన హేయోపాదేయవిలక్షణత్వం అర్థాత్ ఉక్తం భవతి । జ్ఞానాజ్ఞానవిలక్షణజ్ఞానస్య స్వస్వరూపభూతత్వేన న హేయత్వం ఉపాదేయత్వం వా శక్యం వక్తుమ్ । హేయత్వ-ఉపాదేయత్వయోః భేదసాపేక్షత్వాత్ । స్వస్మాద్ అన్యత్ హి హేయం ఉపాదేయం వా భవతి । న తు స్వస్య స్వయం ఏవ హేయం ఉపాదేయం వా భవతి । భేదాభావాత్ । "అస్తి కిం జ్ఞాతుమన్తరమ్" చ భేదం వ్యావర్తయతి భగవాన్ । జ్ఞానాజ్ఞానవిలక్షణత్వ-ఉపదేశేన జ్ఞానస్వరూపస్య ఆత్మనః హేయోపాదేయ విలక్షణత్వం వ్యక్త-అవ్యక్తవిలక్షణత్వం కార్యకారణవిలక్షణత్వం సత్త్వాసత్త్వవిలక్షణత్వం చ ఏకేన భేద-అసమ్భవహేతునా ఏవ భగవతా సంక్షిప్య ఉపదిష్టం ఇతి బోధ్యమ్ । తథా చ సర్వ-విశేషప్రత్యస్తమిత-ఆత్మతత్త్వం అతిసూక్ష్మం ఇతి భావః ॥ ౨౭॥

ఏవం జ్ఞానాజ్ఞానవిలక్షణ-జ్ఞప్తిమాత్రసంస్థితిరూపాం జీవన్ముక్తిస్థితిం అభిధాయ జీవన్ముక్తి-విదేహముక్త్యోః ఉభయోః అపి ఆనన్ద-ఆత్మత్వం ఉపదేష్టుం ఉపక్రమతే -

కిం స్వరూపమిత్యాత్మదర్శనే । అవ్యయాఽభవాఽఽపూర్ణచిత్సుఖమ్ ॥ ౨౮॥

కిం స్వరూపమితి । కిం స్వరూపమ్ దేహేన్ద్రియాదిషు అహన్తయా భాసమానేషు ముఖ్యాత్మస్వరూపం కీదృశం ఇతి ప్రాక్ ఉక్తదిశా విచారేణ ఆత్మదర్శనే జ్ఞానాజ్ఞానవిలక్షణజ్ఞానమాత్రస్థితిలాభే జాతే,అవ్యయం నాశరహితం అభవం భవః సంసారః తద్ రహితం సాంసారికసుఖదుఃఖోభయవిలక్షణం ఇత్యర్థః । ఆపూర్ణం ఆసమన్తాత్, పురస్తాత్ పశ్చాత్ దక్షిణతః చ ఉత్తరేణ-అధస్తాత్-ఉపరిష్టాత్ చ వ్యాపకం చిన్మయం సుఖం అనాయాసలక్షణం సిద్ధ్యతి ఇతి శేషః ॥ అథవా కిం స్వరూపం యస్య తత్ కింస్వరూపం జ్ఞాతం ఇతి అజ్ఞాతం ఇతి వా నిర్ణేతుం అశక్యం ఆత్మస్వరూపమితి ఏవం ఆత్మదర్శనే జాతే ఇత్యర్థః । శిష్టం ప్రాగ్వత్ । ఆత్మదర్శనవతాం జీవన్ముక్తానాం సచ్చిదాత్మప్రాప్తిః నిత్యసిద్ధా ఇతి ప్రాజ్ఞైర్నిరూపితమ్ । ఆనన్దాత్మత్వం తేన ఏవ సిద్ధం అపి వైషయికసుఖదుఃఖవైలక్ష్యణ్యబోధనార్థే పునః ఉపదిష్టమ్ । సాఙ్ఖ్యవైశేషికాదయః హి మోక్షసుఖం సంవేద్యం ఇతి వివదన్తే । అన్యే చ కేచన స్వానుభూతి విషయం ఇతి మన్యన్తే । ఉభయం అపి న భగవద్-రమణాచార్యానుమతమ్ । ఆపూర్ణచిత్సుఖం ఇతి సుఖస్య ఆత్మస్వరూపత్వవర్ణనాత్ । శ్రుతిషు చ సుఖస్వరూపత్వం ఆత్మనః అభిహితమ్ । ఆత్మానన్దయోః అభేదే సిద్ధే చ అనుభూతివిషయత్వం ప్రమాణాన్తరసంవేద్యత్వం వా న సఙ్గచ్ఛతే ।

“యత్రత్వస్య సర్వం ఆత్మా ఏవ అభూత్ తత్ కేన కం విజానీయాత్” ।
“యత్ర న అన్యత్ పశ్యతి న అన్యత్ శ్రుణోతి న అన్యద్ విజానాతి స భూమా” ।
“భూమైవ సుఖం నాల్పే సుఖం అస్తి”

ఇత్యాది శ్రుతేః । అతః ఆత్మానన్దః న అనుభావ్యః । కిన్తు అనుభవరూపః । అతః ఆనన్దాత్మకాత్మభావాపత్తిః ఏవ వస్తుతః ఆనన్దానుభవః । ఆత్మని అనృతజడదుఃఖాత్మకత్వ-భ్రమనివృతౌ స్వస్వభావభూత-ఆనన్దాత్మతాస్థితిః అధిగమ్యతే ముక్తైః । జ్ఞానేన అజ్ఞాననాశప్రయుక్తదేహాది-అభావః హి మోక్షః । మోక్షే దేహేన్ద్రియమనసాం అభావేన కథం ఆనన్దానుభవః శక్యతే వర్ణయితుమ్ ? సముద్రాత్ ఉద్ధృతం ఉదకం పునశ్చ సముద్రే ప్రక్షిప్తం యథా న పృథక్త్వేన ప్రతీయతే తథా ఆనన్దాత్మని విలీనశ్చ ముక్తః కథం స్వాభిన్నానన్దాత్మకత్వం జ్ఞాతుం క్షమేత । అతః మోక్షసుఖం న సంవేద్యం ఇతి సిద్ధమ్ ॥ ౨౮॥

నను “జక్షన్క్రీడన్ రమమాణ” “సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ ।

బ్రహ్మణావిపశ్చితేతి", స యది పితృలోకకామో భవతి ఇత్యాది శ్రుతిషు ముక్తిసుఖం సంవేద్యం ఇతి ప్రతిపాదితమ్ । తాసాం చ న అప్రామాణ్యం భవితుం అర్హతి । అతః మానాన్తర-అవేద్యత్వే అపి ముక్తి-ఆనన్దస్య స్వసంవేద్యత్వం అభ్యుపేయం ఏవ । లోకే చ సుఖీ అహం ఇతి సుఖాత్మకం ఆత్మానం స్వయం వేదయతః ఇతి ప్రసిద్ధమ్ । అతః ఆనన్దాత్మకత్వవచనానాం అపి స్వసంవేద్యత్వ-అర్థకతయా నేయత్వాత్ ఇతి ఆశఙ్క్య ఆహ -

బన్ధముక్త్యతీతం పరం సుఖమ్ । విన్దతీహ జీవస్తుదైవికః ॥ ౨౮॥

బన్ధేతి । దైవికః దైవీసమ్పత్సమ్పన్నః । అథవా జన్మాన్తర-అర్జితసుకృతనికరనిర్ధూతపాపనివహః, యద్వా దైవం ముక్తి సుఖానుభావకప్రారబ్ధకర్మ తత్సమ్పన్నః । అథవా దైవవశ-ఆసాదితజ్ఞానసామగ్రీసమ్పన్నః దైవికః జీవః । న తు సర్వోఽపి । తు శబ్దః దౌర్లభ్యద్యోతనార్థః । ఇహ అస్మిన్ శరీరే వర్తమానే ఏవ । అథవా మనుష్యజన్మని । యద్వా జీవదశాయాం ఏవ । అథవా విద్యా-ఉత్పత్తిసమకాలే ఏవ న తు కాలాన్తరే దేశాన్తరే లోకాన్తరే జన్మాన్తరే వా । బన్ధముక్తి-అతీతం బన్ధమోక్షవిలక్షణం పరం నిరతిశయం సుఖం సచ్చిదానన్ద-ఏకఘనం స్వాభావికం అజరామరం అభయం పదం విన్దతి లభతే । అలబ్ధత్వభ్రమనివృత్తిం అశ్నుతే ఇతి భావః । ఏవమ్భూతస్య ఆత్మనః నిత్యప్రాప్తత్వాత్ ।

"బ్రహ్మ ఏవ అసన్ బ్రహ్మ అప్యేతి" "బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవ భవతి" ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః । నిత్యముక్తస్వభావస్య ఆత్మనః అజ్ఞాన-ఆవరణం ఏవ బన్ధః । తన్నాశః ఏవ ముక్తిః । బన్ధస్య సత్యత్వే అనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్ మిథ్యాత్వం పర్యవస్యతి । సదైకస్వభావః ఆత్మని బన్ధః కల్పితః । కల్పనాకాలే అపి స్వభావప్రచ్యుతిః న ఆత్మనః । సుఖిత్వదుఃఖిత్వమూఢత్వ-జనిమరణాదయః సంసారాః సర్వే అపి ఆత్మని అధ్యారోపితాః ।

సుఖిత్వాదిసంసార-అవస్థాసు సర్వాసు అపి విశేష్యత్వేన అనుగతః ఆత్మా అవభాసతే ఏవ । అథాఽపి సుఖిత్వాదివిశేష-అధ్యారోపవశాత్ ఏవ ఆత్మనః స్వరూప-అవస్థానం న సమ్భవతి । గురుశాస్త్ర-ఉపదేశేన స్వరూప-అవస్థానం శ్రేయః ఇతి శ్రుతేః సతి సుఖిత్వాదికృతస్వరూప-అనవస్థానం నివర్తతే । అతః సుఖిత్వదుఃఖిత్వాది-విశేష-అధ్యారోపసాపేక్షా ఏవ ముక్తిః ।

బన్ధ-ఆరోప-అభావే ముక్తిః అపి న అపేక్షితా ఏవ । న ఖలు నిగడబన్ధ-అభావే నిగడముక్తిః ఆవశ్యకీ భవతి । యది దుఃఖిత్వాదిబన్ధః నాస్తి తదా బన్ధనివృత్తిరూపమోక్షః అపి నాస్తి ఏవ । పరమాత్మని యస్య కస్యచిత్ వాస్తావికత్వ-అసమ్భవాత్ । అతః బన్ధభ్రాన్తినివృత్తిమాత్రే మోక్షః అపి వ్యావహారికః ఏవ । న ఖలు బన్ధః భ్రాన్తిమత్వ-అవిద్యావత్వ-తద్-అభావాభ్యాం ఆత్మస్వభావస్య కశ్చిత్ విశేషః శక్యతే వక్తుమ్ । సర్వదా తస్య నిర్విశేషచైతన్య-ఏకరసస్వభావత్వాత్ । అతః బన్ధముక్తి-అతీతం సుఖస్వరూపం ఆత్మవస్తు ఏవ పరమపదం ఇతి భగవతా ఉపదిష్టమ్ । తదుక్తం -

“న నిరోధో న చోత్పత్తిః న బద్ధో న చ సాధకః ।
న ముముక్షుర్న వై ముక్తః ఇత్యేషా పరమార్థతా ॥ ఇతి

కిఞ్చ జీవన్ముక్తః విదేహముక్తవ్యవహారః అపి అజ్ఞకల్పిత ఏవ న పరమార్థః । స్వస్వాభావిక-ఆత్మలాభరూపే జ్ఞానఫలే ముక్తిభేదవిశేషస్య అపి అసమ్భవాత్ । నాపి జ్ఞానోదయే జాతే విదేహతాపత్తిః । స్వవిరోధి-అంశస్య ఏవ జ్ఞానేన బాధితత్వాత్ । జ్ఞాన-అధికబలస్య ప్రారబ్ధకర్మణః ఫలత్వాత్ దేహధారణస్య తస్య చ ఉపజీవ్యత్వేన జ్ఞాన-అవిరుద్ధత్వాత్ । ఉపాదానభూతనిద్రానాశే అపి స్వప్నసంస్కారస్య కిఞ్చిత్ కాలం అనువృత్తివద్ అజ్ఞాననాశే అపి యావత్ ప్రారబ్ధం దేహాదిప్రతిభాస ఉపపన్నః ఏవ । స చ చిత్రవ్యాఘ్ర ఇవ దృశ్యమానః కౌతుకాయ ఏవ న బన్ధాయ భవతి । కథం ఇతి చేత్ ? సదేహప్రతిభాసాత్ చ అన్య-అజ్ఞజనదృష్ట్యా ఏవ న తు స్వదృష్ట్యా భవతి । స్వనిశ్చయేన తు స్వయం విదేహః ఏవ భవతి । అతః స్వరూప-అవస్థితేః సమత్వే జీవన్ముక్తి-విదేహముక్త్యోః స్వదృష్ట్యా భేదకల్పనా-అసమ్భవాత్ । అతః న అనయోః స్వ-అనుభవతః విశేషః ।

నను భోక్తృత్వ-అభోక్తృత్వకృతః విశేషః తయోః స్యాత్ । ప్రారబ్ధభోగార్థత్వాత్ దేహస్థితేః ఇతి చేత్ । న । భోక్తృత్వ-అభిమానేన భోగాస్వాదనే భోగకృతః విశేషః స్యాత్ । న తు అసఙ్గ-ఉదాసీన-ఆత్మైకాత్మ్యం గతస్య విదుషః అభిమానలేశః అపి సమ్భావయితుం శక్యతే । విదుషా క్రియమాణః సర్వవ్యవహారః అపి కర్తృత్వాది-అభిమానశూన్యః ఇతి న అనర్థాయ । వ్యవహారకాలే అపి స్వరూప-ప్రచ్యుతి అసమ్భవాత్ । సర్వభేదవ్యవహారకల్పకే అజ్ఞానే వినష్టే జ్ఞానమాత్రపరిశేషే సమే సతి జీవన్ముక్తివిదేహముక్త్యోః న అణుమాత్రం అపి స్వదృష్ట్యా భేదః భవతి ఇతి అన్యత్ర విస్తరః ।

దైవికః ఇతి అస్య అయం భావః । ఆత్మలాభార్థం దైవం ప్రధానం పౌరుషం తు అప్రధానం ఇతి । న ఖలు కార్యసామాన్యం పౌరుషమాత్రేణ వా దైవమాత్రేణ వా సిద్ధ్యతి । పౌరుషస్య అనుగ్రాహకతయా దైవానుకూల్య-అభావే కార్యం న సిద్ధయతి అధ్యక్షం ఇదం సర్వేషామ్ । అతః ఏవ దుర్దైవానాం బహుశః కృతప్రయత్నానాం అపి న ఆత్మలాభః పురుషార్థో వా సిద్ధ్యతి । తత్ర కో హేతుః ? దైవప్రాతికూల్యం ఏవ ఇతి నిశ్చయః । దైవపౌరుషయోః భూయాన్ వివాదః దృశ్యతే వాదినాం ప్రధానత్వే । భగవతః శ్రీరమణస్య తు దైవపౌరుష-ఉభయసమ్మేలనేన ఏవ పురుషార్థః సిద్ధ్యేత్ ఇతి మతమ్ । “మానసం తు కిం మార్గణే కృతే” ఇతి ఆరభ్య “కిం స్వరూపమిత్యాత్మదర్శనే” ఇతి ఏతావత్ పర్యన్తం పౌరుషప్రయత్నరూప-ఆత్మవిచారక్రమః కథితః । అవసానే చ దైవం కథితం ఇతి ఉభయసమ్మిలితత్వం భగవతః మతం ఇతి శ్లిష్యతే ఏవ । అతః ఏవ యోగీశ్వరేణ శ్రీయాజ్ఞవల్క్యేన అపి ఏవం ఉక్తమ్ ।

“దైవే పురుషాకారే చ కార్యసిద్ధిః వ్యవస్థితా” ఇతి । అతః మన్యామహే మహర్షేః మతం ఏవ బహుమతం సర్వేషాం ఇతి । తచ్చ దైవం ప్రాక్తనం కర్మ వా ప్రాక్తనం పౌరుషం వా కాలయదృచ్ఛానియతి-ఆదిరూపం వా నవగ్రహాదిరూపం వా యథాతథా భవతు । న తద్విశేషేసు ఆగ్రహః । పరన్తు అదృష్టసహితేన దృష్టప్రయత్నేన ఏవ పురుషార్థలాభః ముముక్షూణాం ఇతి । అథవా దైవం అరుణాచలేశ్వరశక్తిపాతః । తతః తత్సమ్పన్నః దైవికః స్వయం ఏవ భగవాన్ శ్రీరమణః । అహం ఇవ అన్యః అపి ఏవం ఈశ్వర-అనుగ్రహాత్ తత్పదం అశ్నుతే ఇతి । అన్యథా మానుషాణాం

“త్రిభిర్ఋణవా (అవరోధః) జాయత”

ఇతి శ్రుతౌ దేవాది ఋణిత్వశ్రవణాత్ “తస్మాత్ ఏషాం తన్నప్రియం యత్ ఏతత్ మనుష్యాః విద్యుః ఇతి శ్రుతౌ చ దేవకృతవిద్యా-విఘ్నప్రతిపాదనాత్ కృతోఽపి పౌరుషప్రయత్నః విఫలః ఏవ భవేత్ ।

శ్రుతిః అపి ఆహ -
“యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్ । ”
“యస్య దేవే పరా భక్తిః యథా దేవే తథా గురౌ ।
తస్యైతే కథితాహ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మనః ॥ ”
ఇత్యాదినా । ఇహ ఇతి లోకాన్తరప్రాప్యత్వం వ్యవచ్ఛినత్తి ।

“ఇహ చేదశకద్బోద్ధుం ప్రాక్ శరీరస్య విస్రసః ।”
“ఇహ చేద్ అవేదీత్ అథ సత్యమస్తి ।”
“ఈశ్వరానుగ్రహాదేవ పుంసాం అద్వైతవాసనా ।
మహామయకృతత్రాణా ద్విత్రాణాం ఉపజాయతే ॥”

ఇత్యాది వచనాత్ । విన్దతి ఇతి అనేన పురుషార్థ-భాగినః పురుషస్య దౌర్లభ్యం ద్యోతయతి । “బహూనాం జన్మనామన్తే” “అనేకజన్మసంసిద్ధః”

“మనుష్యాణాం సహస్రేషు” ఇత్యాది వచనాత్ । తస్మాత్ సర్వలాభోత్తమలాభం ఉత ఆత్మలాభార్థం పూర్వోక్తపౌరుషప్రయత్నేన సహ దైవానుగ్రహ అపి ఆసాదనీయః ఇతి భగవద్-ఉపదేశసారః ।

పరిసమాప్తః సమస్తశాస్త్రార్థసారసఙ్గ్రహభూత ఉపదేశసారః । అథ ఇదానీం స్వ-ఉక్తార్థే ముముక్షూణాం విశ్వాసం అభివర్ధయితుం ఉపదేశసారస్య అస్య ఆగమసంప్రదాయపరిశుద్ధిం అన్తే భగవాన్ వర్ణయతి-

అహమపేతకం నిజవిభానకమ్ । మహదిదం తపో రమణవాగియమ్ ॥ 30॥

అహమితి । అహమా అహమ్త్వేన అపేతకం వర్జితం కర్తృత్వ-అభిమానరహితం ఇత్యర్థః । నిరహమ్భావసహజబ్రహ్మస్థితికం ఇతి యావత్ । అతః ఏవ నిజవిభానకం నిజం స్వీయం ఆత్మీయం న అన్యాపేక్షం విభానం ప్రతిభానం స్ఫురణం ఇతి యావత్ । సహజ-ఆత్మస్థితౌ స్వయం ఏవ స్ఫురితం ఇతి భావః । దైవికతపః ప్రభావప్రాప్తత్వం ఆహ । “మహదిదం తపః” ఇతి । మహత్ బ్రహ్మ తద్విషయకం తద్రూపం వా ఇదమ్-అన్తరం యత్ తపః జ్ఞానమయం తపః సా ఏవ ఇయం గ్రన్థరూపా రమణవాక్ । రమణస్య వాక్ వాక్యం ఉపదేశః ఇత్యర్థః । నిరహమ్భావ-ఆత్మసహజస్థితి-జ్ఞానతపోరూపః అయం శ్రీరమణ-ఉపదేశసారః ఇత్యర్థః । అహమపేతకం ఇతి అనేన బుద్ధిపూర్వకత్వనిరాసః । నిజవిభానకం ఇతి అనేన స్వయమ్ప్రతిభాన-వేదసమత్వం అభిమతమ్ । “మహదిదం తప” ఇతి స్వీయకఠినతపస్సమ్పాదితత్వం అనాయాసలక్షణజ్ఞానమయత్వం ముముక్షూపాదేయజ్ఞానవిచార-సార-సఙ్గ్రహరూపత్వం ఇతి ఏవం ఆదికం సూచితమ్ । రమణవాక్ ఇతి అనేన ముముక్షూణాం ఆత్మసమతాసమ్పాదకం ఇతి ధ్వనితమ్ । ఉపదేశసారాఖ్య-ఉపనిషద్-ద్రష్టుః మహర్షేః నామధేయ-ఉల్లేఖనం చ ఇతి సర్వం రమణీయమ్ ।

జయన్తి రమణాచార్యం పాదపాథోజ్జరేణవః ।

విరజస్కా విరాజన్తే యచ్ఛిరస్కా నరాలయః ॥ ౧॥

అన్విష్య ఖిన్నౌ విధిమాయవౌ యత్
మహోద్యమేనాపి మహః పురస్థమ్ ॥ ౧॥

తదేవ యం శక్తినిపాతదమ్బాభత్
వవ్రే స్వయం తం రమణం వృణీమః ॥ ౨॥

యత్కృపాలవమాత్రేణ తీర్ణోఽస్మి భవసాగరమ్ ।
శ్రీగురూన్ రమణాభిఖ్యాన్ ప్రణతోఽస్మి శివఙ్కరాన్ ॥ ౩॥

క్వచైతద్గ్రన్థగామ్భీర్యం క్వ మే మన్దమనీషితా ।
తథాపి అస్యాః కృతేర్మూలం రమణీయనిరీక్షణమ్ ॥ ౪॥

జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యతీతమఖిలాధిష్ఠానమాభ్యన్తరం
    ప్రత్యక్ బ్రహ్మ రసాయనం సుఖధనం పూర్ణం పరం పావనమ్ ।
స్వాత్మజ్యోతిరనాదిమధ్య నిధనం మాయావిహీనం శివం
    సర్వజ్ఞం హృది మే చకాస్తు సతతం సంసారవిచ్ఛిత్తయే ॥ ౫॥

ముక్తిం సిషాధయిషతాం అవనాయ నౄణాం
    ఆనన్దబోధమగుణం స్వమపాస్య రూపమ్ ।
భాన్తం గురోర్భువనమఙ్గలవిగ్రహేణ
    శోణాచలైక నిలయం రమణం నతాస్మః ॥ ౬॥

నిర్దోషం నిర్గుణం వస్తు లోకేస్మిన్నోపలభ్యతే ।
అతో మే సాహసం సన్తః సహన్తాం స్నిగ్ధచేతసః ॥ ౭॥

యజ్ఞేశమఖిపుత్రేణ జగదీశ్వరశాస్త్రిణా ।
కృత్రా సాధుముదే భూయాత్ వ్యాఖ్యా తత్త్వసుబోధినీ ॥ ౮॥

ఇతి భగవచ్ఛ్రీమద్రమణమహర్షేః ఉపదేశసారస్య
ఇఞ్చికొళైగ్రామవాసినా యజ్ఞేశమఖిసూనునా, అభయామ్బాగర్భసమ్భవేన
శాస్త్రరత్నాకర, ఆత్మవిద్యాభూషణ, విద్యాలఙ్కార బిరుదాలఙ్కృతేన
జగదీశ్వరశాస్త్రిణా కృతా తత్త్వబోధిన్యాఖ్యా వ్యాఖ్యా సమాప్తా ।

హృదయకమలవాసినే శ్రీమతే రమణాయ నమః ।

Encoded and proofread by Swamini Tattvapriyananda tattvapriya3108 at gmail.com

Upadeshasara Bhashyam 2 Tattvabodhini

pdf was typeset on March 24, 2024

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*